

قصہ سیدنا ابی بکر

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشیر

کراچی - پاکستان

فصول طهري

تأليف
شيخ علي أكبر بن علي حسيني

طبعة جديدة مصححة موزنة

فُضُولُ الْبُشْرَى

اسم الكتاب

عدد الصفحات : 144

السعر : 65/- روبية

الطبعة الأولى : 1432ھ / 2011ء

مکتبۃ البُشْرَى

اسم الناشر

جمعية شোধري محمد علي الحيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي، پاکستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاکس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مکتبۃ البُشْرَى، کراتشي، پاکستان +92-321-2196170

مکتبۃ الحرّمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

ہک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیہ، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد	۵	مقدمہ
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	۶	خطبہ
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	۷	کلمات عرب، فعل
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	۷	فعل ماضی
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	۸	معروف و مجهول
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	۹	اوزان فعل، حرف اصلی و زائد
۴۲	ابواب ملحقہ بر باقی مزیدہ	۳۱	باب ششم	۱۰	اوزان صیغہ، معروف و مجهول
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	۱۱	اشارات فعل ماضی معروف
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزیدہ	۱۲	اشارات فعل مضارع معروف
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	۱۳	فعل مضارع نفی، "نہی"
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	۱۴	فعل مضارع مسکئی، "نہی"
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	۱۴	فعل مضارع یا تون، "نہی"
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزیدہ، اقسام مطلق	۱۵	فعل مضارع یا تون، خطبہ
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باجزو وصل	۱۶	لائے ثانی و لام امر
۴۴	ملحقہ "آخر ششم"	۳۵	باب اول	۱۷	امر، صیغہ امر
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	۱۸	بنی و معرب، بنی اصل
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	۱۹	اقسام، سگانہ اسم، مصدر
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	۲۰	انواع جامدہ
۴۵	باب نصر	۳۶	باب پنجم	۲۱	مصدر، فعل ثلاثی مجرد
۴۶	صرف	۳۶	باب ششم	۲۱	اوزان اکثریہ
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	۲۲	اوزان نادرہ و مبالغہ
۴۷	یفعال	۳۷	ابواب بے عمرو و وصل	۲۳	اسم مشتق
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	۲۳	اسم فاعل
۵۱	تفعیل	۳۸	باب دوم	۲۴	اسم مفعول
۵۲	معاقلہ	۳۸	باب سوم	۲۵	اسم ظرف
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	۲۵	صفت مشبہ
۵۳	اتفعال	۳۹	باب پنجم	۲۶	اسم ثلاثی مجرد و اوزان اسم
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملحقہ بر باقی	۲۷	اسم رباعی مجرد و اوزان اسم
۵۴	اصفعال	۴۰	باب اول	۲۸	ثلاثی و رباعی، ثلاثی مجرد

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۱۳	قانون صرہی و صیدی	۷۷	ابواب متقارین	۵۴	اعیال
۱۱۵	قانون فنی	۷۷	متقارین در مخرج یا مقصد	۵۵	چهار قسم
۱۱۶	قانون مقابہ و جولایا	۷۸	حروف حلیہ	۵۵	کج، مہور، متکس
۱۱۷	قانون غلہ و سہ	۷۹	قانون تائے اتعال	۵۶	مثال، اجوف، ناقص
۱۱۸	قانون مسجیدی	۸۰	قانون حصم و حصبہ	۵۷	مضائف
۱۱۹	ابدال و حذف	۸۱	قانون تائے تفل و تامل	۵۷	مضائف مثلاًئی و بائی
۱۱۹	حروف ابدال	۸۲	اجماع سائنین	۵۸	و جہو تخفیف لفظ
۱۲۰	الف و یاء	۸۲	قانون دواب و خاصہ	۵۸	اسکان و تحرکت
۱۲۱	او و نیم و تون	۸۳	اصل در تحرکت ساکن	۵۹	اصول مہور
۱۲۲	باز و لام	۸۴	و جہو فتح در 'ام'	۵۹	قانون سیر و امس
۱۲۳	حروف زوالہ	۸۵	وقف	۶۰	قانون جاء و ائمة
۱۲۳	تقریف حروف زوالہ	۸۵	دو و اسکان آخر	۶۱	قانون سیر و حوی
۱۲۴	دلیل زبانی حرف	۸۶	وقف عصا و رچی	۶۲	اصول متکس
۱۲۷	زیادتی حرف تصدیق	۸۷	قانون ہدا خرقہ	۶۲	لحود و ایشاح و اذوڑ
۱۲۸	زیادت ماب متعدد	۸۸	قانون الام و علامہ	۶۳	قانون بحاریہ و فوول
۱۳۰	ترجیم بشرہ	۸۹	امالہ	۶۴	قانون أو اصل و اول
۱۳۱	تحریر	۹۰	موافق امالہ	۶۵	قانون ہیل و سب
۱۳۱	تقریف تحریر	۹۲	تثنیہ و جمع	۶۶	قانون غیم و فہام
۱۳۲	نائبے شش عوی از صرف	۹۲	جمع صحیح	۶۷	قانون فائل و نابع
۱۳۳	نائبے جنٹل	۹۳	جمع قلیل	۶۸	قانون بدعی
۱۳۴	نائبے املود	۹۴	جمع کثیر	۶۹	قانون تلقی و ادل
۱۳۵	قواعد خط	۱۰۲	جمع پرو و تون	۷۰	قانون تقوی و دبیا
۱۳۵	کتابت باسیر	۱۰۳	جمع بالف و تار	۷۱	اصول مضائف
۱۳۶	کتابت اعرس	۱۰۴	اسم نرس	۷۱	قانون مند
۱۳۷	کتابت مؤحل و ہنہ	۱۰۵	تغیر	۷۲	قانون ہر
۱۳۸	کتابت مستفہر و لہ	۱۰۵	تغیر معرب	۷۳	شرط و لام و سہ
۱۳۹	کتابت ہر و ست	۱۰۹	تغیر ترسیم	۷۴	مخارج حروف
۱۴۰	کتابت ال	۱۱۰	تغیر وقع کثیر	۷۴	مخرج طاق
۱۴۱	کتابت مائات	۱۱۱	تغیر اشارت و سہ وولات	۷۵	مخرج لام و راء
۱۴۲	کتابت اذ ماسہ	۱۱۲	نہبت	۷۶	صفات حروف
		۱۱۲	تقریف نہبت	۷۶	مہور و مہورہ

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله ربَّ العالمين والعالمين.....

الحمد لله: الف لام نذر محشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوسے سوائے مہابت بدون علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل واوندای چنانکہ فعل دلالت بر مہابت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہمچنین این مصدر، و جملہ فعلیہ را برائے قصد دوام و ثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغیر داوہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب، بر مہابت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف و لام: تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

و نذر اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بمہابت موجودہ در ضمن جمیع افراد، و این قول انسب مقام ست، و نذر بعضے برائے عہد خارجی ست کہ شیر بود بفرد معین موجود در خارج معبود میان شکلم و مخاطب، پس مراد از ان حد کامل خواهد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه کما نبیہ و برضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستائش، و لام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مجتمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوی: پس اضافت لفظی خواهد بود و آن مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گوئیم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواهد بود، چنانکہ گفتہ اند، گوئیم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آن ضرور ست، لیکن آن نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صراح بہ الرضی و أبو علی.

و نذر کہ سائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویت "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و بر مذہب کہ سائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ما سوی الله ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تقلید ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

العالمین: بحسب لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از ان یا عطاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف این تخصیص بعد تقیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل این مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز وارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

ہدان - عَلَّمَكَ اللہ تعالیٰ - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: کلمہ
ایست بینی برائے افہام معنی بایکے از ازمنہ مثلثہ ماضی وحال و مستقبل،

الصلاة: گویند: مشترک لفظ ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از اس رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از
طور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواؤ نوشتہ میشود. **رسولہ:** و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق
برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چہ مبعوث بہ خلق نبود، بلکہ خلق بعد شان
بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آن علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف
وارد میشود کہ حد و کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل سے صد و بیزدہ، پس چگونہ بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش
چنانکہ در "شرح مواقف" و "عیالی" و غیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے
باشد کہ ہر گاہ نامور بر عمل آں شدہ، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف
شد کہ اول برو نازل گروید. (کذا فی النوادر و غیرہ)

عَلَّمَكَ ا:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء و لفظ حیث و کلمات در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در وعا

(نوادیر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ بیچ زبانے خالی ازین سے قسم نبود. **فعل:** بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار،
و بالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمہ:** [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تعریف.] اگر گوئی: قید مستقل
از تعریف فعل چر ا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ و حدث مستقل، و مرکب از مستقل،
و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چہ جوابش ہم ممکن بود. (نوادیر الوصول) **مضی:** ای موضوع پس افعالی کہ در استعمال زمانہ
از انہاء و ر شدہ داخل باشد، و اسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی ا: ای یکے مخصوص از ازمنہ سے گاندہ راں یافتہ شود، پس صبیح و غیبی بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چہ بر مطلق
صبح و شام دلالت میکند و ماضی باشد یا حال یا استقبال، و همچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئات
لفظ ست نہ بمادہ آں، و همچنین مضارع کہ در اس دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقہ دلائش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر
اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادیر الوصول)

چوں: فتح اللہ کشادہ خدا وفتح می کشاید یا خواهد کشاد. واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمسہ مذکورہ، و حرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سه قسم ست: ماضی و مضارع و امر. ماضی: فعلے ست موضوع.....

و یفتح: اختیاریں و و مثال برائے تقابل ست یعنی گویا ورے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادیر الوصول) **اسم:** اصلہ سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو و از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، و سین را برائے تخفیف ساکن کردند، و در اں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین و اسم بالكسر و الضم. **معنی مستقل:** فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، و اسمائے لازم الاضاقتہ وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوقی مثلاً فہم مطلق ما بفوقی علیہ باید، و آن اجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منہ الابتداء. و ہذا کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلاسے از اں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل و حرف و ماضی و مضارع و غیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ و رد ذہبت إلح مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در اں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ بر اں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و بر تقابل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمسہ: افس و غد و غیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در تنباہاں معنی لفظ ست نہ معنی کہ متارن زمانہ باشد. **مضارع:** بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل و غیرہ در وزن عروضی، و وقوع آں صفت کمرہ و تخصیص بہ بعضے حروف، و آنرا خابرم گویند از عبور بمعنی آئیدہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، و قیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آئیدہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا فی "شرح الزنجانی"، و مشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ در اں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواهد بود، و ایں توجیہ ضعیف است. و آنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افتح است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متر و ک افتح میباشد راہ بجائے نہ سے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در تنباہا متر و ک نیست، ہم استعمال عرب عرب باء معتبر ست نہ جملہ و متقلدین، و از کجا ثابت شد کہ بلغا. عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مملات، و صیغہ اسم فاعل و مفعول، و لم یضرب و غیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، و کاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد و اعلی مانند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشتہ. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چون: اقرأ یعنی بخوان. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی

فعلے ست: از تجامثل: اُوہ بمعنی اُتوحع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، و مثل: صارب الآن اُو غذا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چون بکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزول بعضے چون ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزول بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزور ضی و ابن طراوہ بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال و ہم از قول او در معنی بفتح: می کشاید یا خواہد کشاد تا بت غمی شود کہ نزو او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. **فعلے ست:** بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن الخ: مراد از اس مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و دعا را شامل خواہد بود. و مراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چون: ﴿أَقِمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الأعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحه، مثل: ﴿فَاصْطَفُوا﴾ (النساء: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تبدیہ محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰). کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چه زمانہ استقبال در اس معتبر ست بخلاف اینکه در اندک تأمل ظاہری شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی و مضارع:** نہ امر؛ زیرا کہ امر مجهول نیاید، و آنکہ مجهول نمایہ در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشیہ) **معروف:** کہ شناخته شدہ است بسبب بودن فاعل آن مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چون: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آں در یابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر وراکت فعل؛ لأن الفاعل ما آمنسد إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل در تجامع بمعنی اصطلاحے ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خُلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صر فیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و یسائت کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این ماوہ مثال تنبیہ باشد بر یون حق تعالی فاعل جلی و روشن، و وہ باشد بر فرقہ دہر یہ کہ قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بقائل احتیاج نیست، و بنا بر یون مفعول و گذشتن بر تعیم کہ مفید خلق الله کل شئی باشد برائے رویہ معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب اہمامیہ داشت باشد چہ نزد ایشان ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بقائل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادیر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرو و متثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف و بر مجهول صورت نہ بندد. (نوادیر الوصول) **قرار دادہ اند:** باین طور کہ آنچه مقابل یکے از یں سر افتد اصلے ست، و ہر چہ بعینم در وزن موزون آید زائد الا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر یسائت اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجز و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **دور موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف از ان عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار دادہ و چہ، یکے آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام ست، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و بآ زائد جلب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تروید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چہ آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یکت حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ را بجاہے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] این ہملہ را بر رائے اہل تباط کلام مابعد کہ بمقابلہ تعلق نمی داشت افزود؛ تا بداند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیستند، بلکہ در وزن و موزون بعینم باشد مگر تاںے افعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بر وزن افعال باشد نہ افعال، و صرف و جلب بر وزن فعل و فعلل ست نہ فعل و نہ فعلل.

(نوادیر الوصول)

خدا آن، وهریک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آن بود که هر یک ماضی و مضارع بر هر دو صیغه می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازده، چهار مشترک و باقی خاص، چنانچه خواهی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغه: [أراد بالصيغة هيئة نخصل للمعل سبب نسبتہ إلى الصمیر. (نجی)] در اصل صوغه بود، و او از کسر ما قبل یاء شد یعنی زر در بود گداختن، و در اصطلاح بیانات عارض بماده کلمه، و این تعریف اولی است از مشهور که هیئته للحرکات مع الحركات والسکات: زیرا که بر فی امر، و ضرب بے تکلف صادق می آید، بخلاف مشهور چه فی حروف و حرکات و سکات و ضرب سکات نه دارد، و اگر چه بخوایش بتکلف واده اند. (نوادیر الوصول)

موافق عدد: چه صیغ و حالات دارد بر فاعل، و قیاس آنست که عدد و ال بقدر مدولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا که فاعل غائب واحد و تشبیه و جمع بود، و همچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، و همین قدر مخاطب و متکلم را: اما بجز شش در سه پیرو صیغه بیرون آید. **سیزده:** شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب دوه برائے متکلم. (نجی)

سه مشترک: فعلنما در تنیة مخاطب و مخاطب، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلنا در تشبیه و جمع آن. و علت اشتراک آنکه چون متکلم بیشتر در بر و می مخاطب میباشد، و رفع التباس از رویه حاصل است، و گاهی که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز با و از مذکر و مؤنث میگرد: لهذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک التباس بود دو صیغه آوردند، و همچنین مخاطب بیشتر رو بردن متکلم باشد، لیکن گاهی بودند در پرده وجه امتیازی نیست: لهذا یک صیغه در آن مشترک داشتند و پس. (نوادیر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک که خلاف اصل است. (نجی) **چهار مشترک:** [تفعل در حاضر و غائبه، و فعلن در تشبیه غائب و حاضر و حاضر، و أفعل در وحدان متکلم، و تفعل در تشبیه و جمع آن.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد و در ماضی سه؟ گویم: چون مضارع با تبار کثرت لفظ و معنی ثقل دارد لفظ دیگر نیز مشترک کردند و در تشبیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادیر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لای: چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است و از صیغ موزون، و در بعضی نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاهر، و در بعضی صیغ و اوزان و در بعضی اوزان و صیغ بعطف واقع شده، و در صورت اشاره بآنست که موزون به را اوزان صیغ هر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ هستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتَ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

حرکات ثلثه در عین چوں کلمه "ما" یا "لا" در آری نفی ماضی معروف گردد، نحو: مَا فَعَلَ وَلَا فَعَلَ آه. بدانکه

فَعَلَ: ابتدائے صیغہ از غائب از است کہ فاعلش ضمیر غائب ست و آں بجزہ قریب تر و کمرہ اصل ست، و همچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوسے نکارت وارد؛ لہذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فَعَلَا** **فَعَلُوا**: چوں برائے فرق صیغہ افزدون حروف زیادت اولی بود لہذا الف در مشنیہ برائے خفت، و وادور جمع برائے فعل افزدوند بہا خفیف بحقیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد.

فَعَلْتَ: تا را برائے مؤنث از ان افزدوند کہ از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت بمرتبہ ثانی، و سکون این تا برائے آنکہ در حروف اصل ست و ہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فَعَلْنَا**: نون در آں مختصر ہی ست، و اصل فعلیہن بود، ہار حذف کردند؛ تا اجتماع دو آہ تا بیث لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزولہ کمرہ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فَعَلْتُمْ: ماخوذ است از انت، و فتح تا در بیجا از است کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، و کثرت خفت می خواهد. (انور علی)

فَعَلْتُمْ **فَعَلْتُمْ**: ایں مرد و ماخوذ اند از انتما و انتم. **فَعَلْتُمْ**: [مشنیہ در بیجا بسبب اشتراک ذکر کردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ مشنیہ دیون برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزدوند، و برائے فرق از دیگران ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون در بیجا ماخوذ است از نحن، و الف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سد شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامہ: ۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فَلَا أَفْتَحُمُ الْعُقَبَةَ﴾ (البلد: ۱۱) لأن المعنى: فلا فك رقية ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبه، دوم: در دعا نحو: لا بارک اللہ، سوم: جواب قسم نحو: نالہ لاعذبہم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ "لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: واللہ لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن متوق العین خود مستعمل است و ہم موزون آں و مضموم العین و مکور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم و سمیع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ مَا فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف اَ تین ست کہ در اولش جا گیر د، الف در یکٹ صیغہ ہجوں نون، و یا در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ
----------	-------------	-------------	----------	-------------	------------	-------------	--------------	------------	----------	----------

بحركات ثلاثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم وہی،

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعض دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف در اینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادیر الوصول) **اول آنرا اِلَ:** مصنف در اینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش برال دلالت دارد، و در بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادیر الوصول) **اگر نبود:** اگر باشد بحالت خود بگذارد.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مفاخر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (بجی) **اَ تین:** صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از اُ تہی ہائی آمدند آں زنان. **در اولش اِلَ:** زیرا کہ اگر یا، را در آخر زدہ میکردند بمصدر مضاف بنائے متکلم متلبس مے شد، و اگر الف و نون و تاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (بجی)

یَفْعَلُ: میکند و یا خواہد کرد آں یکٹ مرد در زمانہ حال یا استقبالی، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. **یَفْعَلَانِ:** بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت از اں شدہ بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد مناسب تمام وارد افزودند، و در تثنیہ کسرہ دادند؛ لَآن الساکن إذا حرك حركہ بالکسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از تثنیہ، و گاہے نون تثنیہ را فتح و ضمہ ہم و ہند چنانکہ ﴿أَتَعْدَانِي﴾ (الأحقاف: ۱۷) بفتح نون و ﴿تُرْزَقَانِي﴾ (یوسف: ۳۷) بضم آں و در قراءت شاذہ آمدہ است. **بحركات ثلاثہ:** لیکن مضمون العین و مکور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: یفصر و یضرب، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتح مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمہ ما ولا تغیرے در لفظ مضارع نہ بد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مستثنی بنی تاکید بن، و در آخر چهار صیغہ نصب کند، و جائیکہ نون اعرابی یابد بیگندہ نحو:

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلْ	

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمہ "لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے لن: مگر تغیر معنی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول "ما" و "لا" بر معنی حال یا استقبال برقراری باشد یا خاص میشود بیکے رضی گفتہ: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، و نیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِندِي خَزَائِنُ اللَّهِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الکافرون: ۲). (بخیتی)

معنی مستقبل لن: در معنی "لن" سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابد و آن نزد بعضے مخصوص بدنیہ بود، و نزد بعضے عام تر، و ہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہذا نفی رویت کردہ اند؛ زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يُوزَجَ إِلَيْنَا مَوْسَى﴾ (طہ: ۹۱) چرا کہ "لن" تابد می خواہد و "حتی" تحدید و انتہا، مگر اینکه ارتکاب مجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضای نفی مستقبل ست نہ تاکید و نہ تابد و آن شامل بود تحدید و تابد را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، و گاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونُ ظَهِيرًا لِلْمُغْرِبِينَ﴾ (القصص: ۱۷) اے اجعلنی لا اکون ظہیرا لهم، خلافا لابن السراح و ابن عصفور. (نوادر الوصول و بخیتی)

نون اعرابی: ای تونیکہ بدل اعراب آمدہ، و این سوائے نون جمع مؤنث بیگند؛ از آنکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (بخیتی)

لَنْ يَفْعَلَ: نگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحل للعيش بعدك منظر (مس)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مستثنی بنفی جمد، و در آخر چهار صیغہ جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچہ در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آہ، چون نون ثقیلہ در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واؤ جمع را کہ ما قبل آن مضموم ست و یائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آن مکسور ست بیگنی،

مستثنی بنفی: [من در کتب سلف تا این وقت بریں تسمیہ اطلاع نیافتہ ام. (یحییٰ)] گوئیم: از کتب سلف یکے "کتاب الخصائص" است از ابن جنی، و در آن تذکرہ نفی جمد خلیہ بسیط وادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت متنبع است. (عمادی)
جمد: بالفتح بمعنی جمود یعنی وانستہ انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد لهذا نفیض را جمد نامیدند، و اضافت نفی جمد لانی ست، کعلم الفقه و شجر الأرائک، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)
جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بہ "ان" شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "ان" جازمہ ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، همچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واؤ ویا، و الف بود بیگند؛ چرا کہ جازم رفع را از آخری انگند ہر گاہ در معتل رفع از جہت استحصال قبل جازم محذوف بود پس ہر گاہ جازم بر و آمدہ در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ با حرکت دارد نیافت لازم ہمیں حرف علت را حذف کردند، و در ضرورت با "لم" اثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضی)

بیندازد: چرا کہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضی)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونه جمع ہر دو در ست باشد؟ گوئیم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، و مجردی شود از معنی حال. (یحییٰ) **نون اعرابی را:** چرا کہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود و در مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب اشکراہ اجتماع نونات، و این نزدکے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضی)

مضموم ست: و اگر در واؤ جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آن مفتوح ست چون: بخشون ویرضون و خشین و ترضین و او را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ: تا ما قبل نون و جمع ہمہ جہا مضموم و در مؤنث حاضر ہمہ جاکسور بیک و تیرہ باشد. (رضی)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین و اول آنہا آمدہ ست، و اگر این واؤ بر قرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را بر این دلیل گذاشتند و واؤ را حذف کردند. و سیویہ گوید: کہ اگر اضربون و اضربین بچواضربان می گفتند، و واؤ ویا، و احذف نفی کردند خارج از قیاس نبود و بچو تماًذا الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تنثیه وجع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله مکسور باشد غائب باشد یا غائب اگر پس الف افتد، وگر نه مفتوح چنانچه لام تاکید.

ای مفتوح باشد
مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

ونون خفیفه حکم نون ثقیله دارد.....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکسر است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکون و چهار نون در یمن؛ زیرا که در اول یک نون اصلی است و در دوم و نون. (نوادیر الوصول) **نون ثقیله:** بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقبل است که در آن معنی طلب باشد بجهت امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض، و بر مستقبل که خبر محض باشد داخل نشود الا وثقیله بیاید بر اول فعل چیزی که دلالت بر تاکید کند بجهت لام قسم، و اما زائد برائے توطیه، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (رضی)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واو محذوف]. و این حکم کلی است مر جمیع را که واو از جهت ضم ما قبل در تنجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضر را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمیع را که ما قبل واو از جهت مضموم و واحد مؤنث حاضر را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضم و کسره ما قبل بعد سقوط واو و یا برقرار ماند، و در صورت ثانی واو و یا بر حرکت ضم و کسره واده شود. (أنور علی) **مکسور:** تا دلیل باشد بر یاء محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت و سه بانون ثقیله تنثیه در زیادت بعد الف، و وجه کسره نون تنثیه بالا گذشت.

وگر نه مفتوح: از آنکه خفت مطلوب است. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آن یک مرد در زمانه استقبال، صیغه واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغه واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر. **لَتَفْعَلَنَّ:** صیغه تنثیه مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر.

حکم نون این: ای در افتاده معنی تاکید مستقبل الان و ذلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی:

﴿لَيَسْجُنَنَّ وَلَيَكُونَا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف. ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را میباید بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود

از صاغر بودن شان علیهم السلام. (نوادیر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، و جائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

چون لائے نبی در آید بمعنی منع گرواند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نبی ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آن را لام امر خوانند.....

و جائیکہ: ای در شتی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التکاء ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفین بہر دو الحاق آن جائز داشته اند، پس بعد لحوق این نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مردی از یونس، و جواب میدہ از التکاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آن مدہ است.

و ازینجاست قراءۃ نافع: ﴿فَجَاءَ﴾ (الأعما: ۱۶۲) و فوہم: "النَّفْتُ حَلَقًا الْبَطَانُ" ای بکون ما بعد الف، و یا متحرک می شود بجزرہ از جہت التکاء ساکنین، و بریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ (یونس: ۸۹) بتثقیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیویہ اصل ست برأسہ، و نزد کوفین ثقیلہ اصل ست. (رضی)

لَيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آن یک مرد در زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول. **لَتَفْعَلْنَ:** صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. **لَتَفْعَلْنَ:** باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلْنَ: باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

معنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نبی مسکونی نہ نبی شدہ یا آنکہ نبی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نبی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [اترازا ست از لام کھی کہ آن نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در معنی می آورد کہ این لام بعد واؤ و فاء اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک مانند، نحو: ﴿لَتَسْتَحْيُوا لِي وَلَتُؤْمَرُوا بِی﴾ (الشعرہ: ۱۸۶) و بعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لَتَقْتُلُوا﴾ (الخ: ۲۹) بکون لام در قراءت کوفیان و قالون و نزی، و گاہے بقرینہ و شعر باوجود بقاء عمل حذف شود، خلاصا للمرد، و کسائی در نیز بشرط تقدم لفظ "فل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (ابراہیم: ۳۱) اٰی لبقیموا، و ابن مالک گفت: گاہے در نیز بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

نیز: فانی جموها و حارها

فلت لبواب لدیہ دارها

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِفْعَلْ	لِفْعَلَا	لِفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلُوا	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
----------	-----------	------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

مضارع مجہول بلام امر

لِفْعَلْ	لِفْعَلَا	لِفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلُوا	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
----------	-----------	------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

فصل

بدانکہ امر راجح صیغہ است، و بنائے آن از مضارع مخاطب معروف می گیرند،

= اُی لتأذن، و این حذف بضرورت شعری نیست؛ چه ایذن بجائے تیزن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آن بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، و آن بعد حذف باقی نماند؛ لہذا امر را مثنی کردند، و کوفیان چون آفرادر احادیث و اشعار بلام ہم یافتند مخدوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکہ اگر مامور ہماستے باشد کہ بعضی از اہل حاضر و بعضی غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغہ حاضر مامور کنند، و دریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغہ خطاب ہم؛ تا لام افادۂ غیبت و تا افادۂ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، و از بنیاد قرأت شاذہ "فبذلک فلنفرحوا" آمدہ. (رضی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعا، نحو: لیعفر الله لنا و اخل ست در لام امر. (رضی)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغائے غائب و متکلم معروف و مجہول در آید نزد بصریان. **لِفْعَلْ:** ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ او امر و نوائی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارعند؛ لہذا ہم را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مثنی و قسم مضارع ست؛ لہذا فصلش جدا کرد. **بخ صیغہ:** مثنیہ مذکر مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آن از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر و مضارع غیرہ ہمہ از مصدر مأخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، و در بعضی نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضارعند؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند و تحقیق خود جانے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزہ وصل مضموم در آرا اگر عین کلمہ مضموم بود، و گرنہ مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

افْعَلْ	افْعَلَا	افْعَلِي	افْعَلْنَ
---------	----------	----------	-----------

بحرکات ثلثہ در عین و ہر در نون بنحیکہ پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی و امر و حرف بنی اصل.....

بیگنی: تا محفت کہ کثرت استعمال او میخواند حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ فی الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: یون ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع و کلمہ و تکلم، و در صیغائے کہ می آید بحالت وصل سے افتد، پس اعتبار را نشاید.

ساکن: و اگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از نعدُ بحد، و اگر آخر حرف علت بود آنرا بیگنی، چوں: فی از نفی. (نوادر الوصول) **ہمزہ وصل:** بدانکہ ہمزہ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل و حرف از انجا کہ حرف بنی است وصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، و چوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، و ملتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ و فتح کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، و امر چوں: اُقل، و در غیر آں، مثل: اُقتدِر ماضی مجہول؛ تا دوم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چہ اگر ساکن ملحق قوی نیست، کذا فی "الرضی"، و بعضے گفته اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، و لا جرم مکسور گردد؛ از آنکہ کسرہ چہ نسبت ضمہ خفیف ست.

و وجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ این حرف پنجم خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، و حروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم، و لہذا در حروف ہجا مقدم آورده اند، و وجہ تسمیہ اش آنکہ این ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود و پی پیوندد، و یا آنکہ خود از میان سابقہ شدہ قبل و بعد خود را بہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود و اصل گردد کذا فی "نوادر الوصول".

بنی اصل: [نزد جمہور، زیرا کہ شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضے معرب است با اعراب تقدیری.] بنی نزد مخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظی یا تقدیرا تغییرت پذیرد، پس نزد او بد و عمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونه است:
 بنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هو لاء؟ و معرب یعنی قبول کنندہ
 اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومرت بزید دو نوع ست: متممکن کہ جائے دہد
 اعراب وتوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائے ندبد کسرہ وتوین را مگر بداعیہ،
 نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونه است: مصدر اسے کہ

= در حالت افراد معرب ست، واین حاجب آنرا مبنی داند وعند ترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بتالیث محتاج مشابہت مبنی
 دیگر بود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآخرال لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ
 محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ کہی مبنی بود وکہی معرب، مثل مٹادی مفرد نحو: یا
 زیدا کہ با حرف نداء مبنی ست وبدون آل معرب. (نوادر الوصول)
 لازمند: ای بتائے ایشان کہے جدا نشود. (منہ) **آخر وے**: ایں تعریف بطور جار اللہ ز محشری ست.
عامل: آنچه آخر کہ را جر داند از حالت بجاتے. (منہ)

من ضرب هو لاء: یجتمل کہ "من" مرفوع باشد، رابتداء یا منصوب بود، بر مفعولیت. **متممکن**: مخفی نماید کہ متممکن نزد اہل
 فن بمعنی معرب کما فی "الصباح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرسے امکن بمعنی منصرف، وغیر امکن بمعنی غیر
 منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای اشتقاق دخول توین دارد، پس مستقص نشود بمثل: الرجل وعلام زید کہ در آل بالفعل نیست. (یحیی)
توین: مراد از توین اینجا توین مقابلہ و تمکن است: چہ توین تکلیف لاحق می شود مہنیات راجون: صہ ومہ کہ اسم فعل اند،
 وچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حیثند، وچنین توین ترنم بطلان کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے
 مد صوتی آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الکسرۃ والتوین. (یحیی) **کسرہ وتوین**: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف
 مشعرست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت
 توین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن ون آید یا تن. و مشتق ای لفظے مصوغ از مصدر با حداثت ^{ساختہ شدہ} ہستے و معنی با بقائے مادہ و معنی آن کصوغ الأواني والحلي من الفضة. و جامد کہ نہ مصدر و نہ مشتق از دست بر سرہ وجہ ست: مثلثی کہ در و سہ حرف اصلی بود، و رباعی کہ در و چہا حرف اصلی است، و خماسی کہ در و پنج حرف اصلی باشد و ہر یک دو قسم است: مجرد کہ در و حرف زائدہ ^{انچہ زائدہ بود} نبود، چون: فرس.....
 از مثلثی، رباعی، و خماسی

ماخذ فعل الح: [احترازت از ضاربیۃ و مضروبۃ]. حقیقۃً چنانکہ فعل باشد، یا تقدیراً چنانکہ فعل را از دو مطلقاً بنا نکرده باشند، مثل: افکل برون أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. و مراد از فعل اصطلاحاً ست و از ماخذ حقیقی متقابل جعلی، پس این و حریف مثلاً کہ ماخذ جعلی برائے آئین و آخر حرف است و ابرو نشو. (نوادیر الوصول)
 و در آخر: این تعریف مشہور ست کہ مصنف از ان عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد: زیرا کہ بر لفظ عنق بمعنی گرون، و بنفسہ بمعنی خوشبخت صاق می آید. (نوادیر الوصول) **مشتق:** بدانکہ اشتقاق بر آمدن لفظے ست از لفظ دیگر با داتی تغیر بشرط مناسبت و در لفظ و معنی، و آن بر سرہ قسم ست: زیرا کہ این تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند، چون: بعق از حق، یا بسبب تقدیم حرفے و تاخیر دیگرے چون: جذب از جذب، و این را اشتقاق کبیر نامند، و یا تغیر بدون تبدیل و تقدیم و تاخیر واقع شو، و آن را اشتقاق صغیر خوانند، چون: ضرب از ضرب. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے با وجوہ مناسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط مناسبت و مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد از ان آنچه از مصدر نباید چون ذاہب ماخوذ از ذنب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

با بقائے: [احترازت از جذب مشتق از جذب با اشتقاق کبیر]. [احترازت از بعق مشتق از بعق با اشتقاق اکبر].

الحلی: برون ذلی اسلش خلوتی، بود بقاعدہ مرمی حلّی شد. **بر سرہ وجہ:** مقسم این اقسام جامد را قرار دادہ و مطلق اسم معرب را: زیرا کہ مصدر حماسی الاصل نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ متدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

مثلثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی ہم باشد، چون: کاف خطاب و ما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسم، مثنی است و اینجا تقسیم معرب. [بضم اول منسوب ست بسوے ثلاثہ مفتوح، و ضم اول از تغیرات نسبت ست، و ہمچنین رباعی و خماسی بضم اول منسوب بارید و خمسہ نہ منسوب بہ ثلاث و رباع و خماس با لضم: زیرا کہ بر زید مثلثی صاق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادیر الوصول) **فرس:** جنس اسب تر باشد یا مادہ، کذا فی "القاموس".

وَجَعَلَ وَفَرَزَقَ و مزید کہ دروزائد ہم بود، چوں: حَمَارٌ وَفَنَفَخَ وَخَرَعِيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا بتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ
فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ

جعفر: بمعنی شہر صغیر و کبیر، و نزد بعضی بمعنی شہر ہے، و بمعنی نافہ فرید، و نام این کتاب، و نام یکے از ائمہ، و پسر سبخی ہر مکی، و یکسیا گری کہ زر جعفری منسوب پاوست، و آنچه بمعنی خبہ نزد حمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادیر الوصول)
فرزدق: بفتح نین و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، و لقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد و فرہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور و درشت و قبیح داشت. **زیادتی:** بدانکہ از یاد "یا" در مصدر معمولست، و حاجت سے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گشتان" و جلیبی و خطابی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رقتہ، و حاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رابعی سلامت و خصوص را مثلاً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری برآں افزایند، و ایں محض تکلف ست.

لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدانند، و بور اللہ احراری بتقلید لفظ سلامتی و امثال آں تخصیص مینمایند، معہذا اگر از بعضی الکلام بچو الفاظ از قلم برآید تا امکان تشخیصش باید کوشید و تغلیط نیاید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار غم" ست؛ لہذا تاج الأذکیاء و رئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد اللہ - غفر اللہ ذنوبہم - در شرح ایں لفظ تاویل اختیار کردہ قائل بر زیادت شدہ اند و از نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علی)

فعل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، ارض. **فُعِّلَ:** بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، ارض.

فعل: بالکسر، نحو: نشدہ گم شدہ را جستن، ازن. **فُعِّلَ:** بالضم، نحو: کدرہ غبار آلود شدن، ارض.

فعل: بفتح نین، نحو: طلب جستن، ازن. **فعل:** بفتح و کسر، نحو: سرقتہ زدودن، ارض. **فعل:** بالکسر و الفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازنک.

فعل: بالضم و الفتح، نحو: ہدی راہ نمودن، ارض. **فعل:** بالفتح، نحو: ذہاب رفتن، از ف. **فعل:** بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، ارض. **فعل:** بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فعل:** بالفتح، نحو: زہادہ پرہیزگار شدن، ارض. **فعل:** بالکسر، نحو: درایہ دریافتن، ارض. **فعل:** بالضم، نحو: بغایہ جستن، ارض.

۱. چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيلَةٌ	فُعُولٌ	فُعُولَةٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	فَعْلَى
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَى

ومی آید بر مَفْعُولٌ و مَفْعُولَةٌ و فاعِلَةٌ و فَعُولٌ و مَفْعَلَةٌ و فَعُولَةٌ و فَعْلَوَةٌ و فَعْلَاءٌ و فَعْلُولَةٌ و جز
 آن و للمبالغة تَفْعَالٌ و فَعْلَى و فَعْلَوْتُ و فَعْلَوْتِي و تَفْعَالٌ

فَعِيلٌ: نحو: و میض درخشیدن برق، ارض. **فَعِيلَةٌ**: نحو: قطیعه بریدن از خوشی، ارن. **فُعُولٌ**: بالضم، نحو: دخول در آمدن از نصر. **فُعُولَةٌ**: بالضم، نحو: صهیبه مرش و سفید شدن، ارس.

مَفْعَلٌ: نحو: مدخل در آمدن از نصر، و مرجع بازگشتن از ضرب، و مسعاة، أصله: مسعیة، یا الف شد کوشش کردن از فتح، و محمداً ستودن از سمع، و دعوی خواندن از نصر، و ذکر ی یا گردن از نصر، و بشری خرده و اوان از نصر، و لیان، أصله لویان و او یاشد و در یا او غام یافت و مدافعت کردن از ضرب، و حرمان بے بهره ماندن از ضرب، و غفران بخشیدن از ضرب، و کراهه ناخوش شدن از سمع، و فیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعْلَان: نحو: نزوان جستن زرد رماده، از نصر. **مَفْعُولٌ**: نحو: مکذوب و مکذوبة و کاذبة و دروغ گفتن، ارض.

فَعُولٌ: نحو: فوول پذیرفتن، از س. **مَفْعَلَةٌ**: نحو: مملکة مالک شدن، از ض. **فَعُولَةٌ**: نحو: جبورة تکبر کردن، ارن. **فَعْلَاءٌ**: نحو: رعباء خواهش کردن، ارس.

فَعْلُولَةٌ: نحو: کیونونه شدن ارن، اصلش نزوا خفش و کوفیان کیونونه بضم فاکلمه بود، ضمیر فافتحه بدل کردند؛ تا بهمه مصادر ذوات الاء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ارن و او را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او و این تکلف محض است، و سیبویه و اهریان گویند: اصل آن کیونونه بفتح سین است، و او بقاعدة مرمری یا شد و در یا او غام یافت، پس ارن یا س مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویه اولی است.

للمبالغة: اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه و مصادر آیا مناسبت است؟ و این مسلک ز محشر می است، و بهمین رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال است اولی که قیاس باشد، و سیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَالٌ: نحو: تحوال بسیار جولان کردن، از نصر. **فَعْلَى**: نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر.

فَعْلَوْتُ: نحو: رعبوت بسیار خواهش کردن، ارس. **فَعْلَوْتِي**: نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، از سمع.

تَفْعَالٌ: نحو: تقطاع کجمر تین و تشدید طاء بسیار بریدن، از سمع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِل مطرودست كَفَعْلَة لِلْمَرَّةِ وَفَعْلَة لِلْحَالَةِ، واسم مشتق شش نوع است:

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

و للمبالغة:

فَعِلٌ	فَعِيلٌ	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعَلٌ
--------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------	-----------	---------	----------	--------

غیرها: چون: کذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبي وغلبة بصنعتين وتشديد ياء، وغلبي بكسر تين وتشديد، وساكونه بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم همزة وعین مهمله بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بكسر عین وفتح آل. (نوادير الأصول) كَفَعْلَة الخ:

المفعِل للموضع والمفعِل للآلة الفعلة للمرّة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصی که در وصف زدن حادث شده. (منه)

] بدانکه صرفیان از مصدر واسم فاعل و غیره بحیثیت اشتقاق و تعدا و صیغ و جزآں بحث می کنند، و نحو یان از حیثیت عمل و بنا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر و کاتب برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق که اسم فاعل اند بتأویل شيء طالق و انسان حائض نزد سیوییه، و خلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه این اشتقاق از حیض و طلاق بهنجو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق و ذو حیض باشد، و کوفیان گویند: تا درینا مقدرست بهجت عدم لبس و اختصاص بکوشش، ورو میکند آزار امرأه حامله و مرضعه که باندن لبس تا مقدر نیست. فَعِلٌ: نحو: حلیر بسیار پر پیژگار، از علم.

فَعُولٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. فَعَّالٌ: نحو: قطاع بسیار زننده، از منع. فُعَّالٌ: نحو: ضُراب بسیار زننده.

مِفْعَلٌ: نحو: یحزم و یحزام بسیار قطع کننده، از ضرب. مِفْعَالٌ: نحو: منطق بسیار گو، ازض.

فِعِيلٌ: نحو: شریب بسیار نوشنده، از علم. فُعْلَةٌ: نحو: ضحکه بسیار خنده کننده، از علم. فُعَلٌ: نحو: قلب بسیار وانا بتقلیبات امور ازض.

له نحو علیم بسیار وانا.

و نحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: علامة وفروقة ومجرامة.
برائے زیادت ورمالہ

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَان	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَان	مَفْعُولَات
-----------	-------------	-------------	--------------	-------------	-------------

وَفَعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفُعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعَلٌ وَفَعِلٌ وَفَاعِلٌ.
فعل یعنی مفعول کلام یعنی مکتوب

واسم تفضیل، میزانه: أفعِلْ فَعْلِي، والجمع أفاعِلْ.

واسم آلہ، میزانهها: مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ، وَقَلَّ فِعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلُ

علامه: بسیار زیاد و آئندہ از علم. فروقہ: بسیار جدا کنندہ از علم. مجرماۃ: بسیار بر تہ از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزیکہ بر وہ ماخذ فعل واقع شود، چون: مضروب: زدہ شدہ. (منہ)] بنائے آل از مضارع مجہول ست، چون زیادت حرف علت ممکن نبود لہذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چہ اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول افعال سے شد. و چون بعد فتح ہم التباس باسم ظرف لازم بود بین راضیہ وادند، و بجهت غرابت ایں وزن باشایع خواندند؛ تا او سے پیدا شد. و شرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، گوی: مذہب و نہ ذہب مجہول. (شرح صراح، رضی)

فعل: جریح بمعنی عروج. فُعْلَةٌ: چون: ضحکہ آنکہ برو خندند. فَعِلٌ: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: و آل اسے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کہے کہ متعصف باشد زیادت بر غیر خود راں فعل. (شرح الأصول)
میزانہ: نہ لغت: میزانه منہ؛ زیرا کہ افعِل تفضیل از غیر ثنائی مجرد نیاید؛ چہ محافظت حروف آل ممکن نیست، و تفضیل در اینجا بر زیادت لفظ اکثر یا أشد باشد، چون: اکثر استعمالا و أشد استخراجا، و همچنین از لون و عیب و برائے تفضیل مفعول نیاید، و نحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، و أحق من ہبقة از عیب، و أشهر و أشعل برائے مفعول شاذست.

اسم آلہ: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مفعِل مفعلة: چون: محبط آرد و دوختن، و مفرقة آرد جدا کردن، مکور شدہ میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (منہ)

مفعال: بکسر فاء، چون: محباط آرد و دوختن. مفاعِل: جمع مفعِل و مفعلة، چون: مخاطب و مفارق.

لہ کردہ شدہ.

مَفَاعِيلُ وفَعَائِلُ، وَشَذَّ مُدُقٌّ وَمُنْخَلٌ.

واسم ظرف، وزنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلُ.

صفت مشبهه، أوزانها منه:

فَعَلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	فَعِلٌ	فَعْلٌ	فَعَلٌ
فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	أَفْعَلٌ	فَاعِلٌ	فَاعِلٌ	فَاعِلٌ

مَفَاعِيلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتیح جمع مفناح. **شَذَّ مُدُقٌّ**: بمعنی کوبه، ومنخل بمعنی پرویزن، پختنین مسعط ومدھن ہمہ پروزن ببل، ومکحلة ومحصة پروزن ببله بمعنی ناسدان، وروغن دان و سرمه دان وآذ صاف کردن گیاه اشان، وسبویه گفت: این الفاظ اسمائے آل ظروف ست نه اسم آلہ، پس حاجت به شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" همین را اختیار کرده.

مُنْخَلٌ: [ای غرابال آهنی که ازال ادویه میزند. (منه)] و ملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچه بآل آتش کنند، و فیه آنچه بآل می کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ**: یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: معنع ومنصر وموتی ومرمی ومجی ومقر ومذب، ومفعل بکسر سین وقتیکه مضارع مکور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مصرر وموعد وموضع ومیسر. (منه)

صفت مشبهه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزی که درو صفت ثابت باشد نه حادث، چوں: حسن ای شخصیکه درو کوئی ثابت است، بخلاف اسم قائل که دلالت کند بر چیزی که درو صفت حادث شده باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکه درو صفت زدن حادث شده. (منه)

فَعْلٌ: بالفتح، نحو: صعب وشوار، ازك. **فُعْلٌ**: بالكسر، نحو: صفر خالی، ازس. **فَعِلٌ**: بالضم، نحو: صلب سخت، ازك. **فَعْلٌ**: نحو: حسن نیکو، ازك. **فَعِلٌ**: خشین درشت ازك. **فُعْلٌ**: نڈس زیرک، ازع. **فَعْلٌ**: ریمه پر آگنده. **فَعْلٌ**: بلز کوتاه وزن فربه. **فَاعِلٌ**: نحو: کابر بزرگ، ازك. **فَاعِلٌ**: نحو: جبان نامرد، ازك.

ك. نحو احمر سرخ. ع. نحو حید وازن.

فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَعَالٌ
فُعَالٌ	فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَعَالٌ	فُعَالٌ

و غیر ذلک.

اسم ثلاثی مجرور او وزن ست:

فلس	فُرس	کتف	عَضُد	حبر
-----	------	-----	-------	-----

فَعَالٌ : نحو: هجان شتر سفید. **فُعَالٌ** : [نحو: کُتَبَ بزرگ، اَرک. نحو: شجاع، اَرک.

فُعَالٌ : [نحو: وضاع بسیار بے طاقت. نحو: کُتَبَ بزرگ، اَرک. **فَعِيلٌ** : نحو: کرب.

فَعِيلٌ : نحو: حیدری ماوہ خر چمنده از سایہ خود بسبب نشاط از صرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آورده اند کہ بریں وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافتہ شد حال آنکہ این صفت غلط است؛ زیرا کہ وقری بمعنی شبان گلہ گو سفند، و حَزَوی خر شتاب ر قمار، و فطقی بمعنی مرد کنیز الکاح آمده است، کذا ذکره البلقبانی، بلکه جمعی را این ہر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الموصول)

فُعَالان : نحو: عربان، رهنہ، از علم. **فُعَالان** : نحو: حیوان، اَرس.

فُعَلَاء : نحو: عشر اعمادہ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گزشتہ باشد.

غیر ذلک: نبحو قلوب و قابوس و مسکین و مساح. (شرح الأصول)

دو وزن : و قیاس دو از دہ بود بھرب سہ حالت فاء در چار حال مین، لیکن فعل بضم فاء و کسر مین و بالکس برائے شدت ثقل متروک شدہ، و وُجِل منقول است، و حُبک از تداخل و ر لغت، و بعضے وزن فعل بضم فاء و کسر مین معتبر داشتہ اند برائے آنکہ موزوناتش یافتہ می شود. (حسن)

فُرس : اسم جنس برائے مذکر و مؤنث و برائے مؤنث فرسہ نیز آید.

حبر : سیاهی دوات و عالم و صالح و اثر و حسن و داغ و مثل و نظیر و زردی کہ پسیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

۱. نحو: رؤوف. ۲. نحو: عطشی. ۳. نحو: حلی ارس. ۴. نحو: عطشان. ۵. نحو: حمراء. ۶. پول.

۷. اسپ. ۸. شانہ. ۹. بازو.

عَنْبٌ	إِبِلٌ	قُفْلٌ	صُرْدٌ	عَنْقٌ
--------	--------	--------	--------	--------

رواست در کتف کتف، وور فِخْذ فِخْذ فِخْذ فِخْذ، وور عَصْدُ، وور اِبِلٌ اِبِلٌ، وور قُفْلٌ
بر وزن حجر بر وزن فلس
 قُفْلٌ وور عُنُق عُنُق.

ور رباعی مجرور پنج:

جَعْفَرٌ	زَبْرَجٌ	بُرْتُنٌ	دِرْهَمٌ	قِمْطَرٌ
----------	----------	----------	----------	----------

وقیل: جُحْذَب

إِبِل: بریں وزن نزد سیبویہ جزایں لفظ نیامده، و انخس بلر بران افزووه، و این حاجب ہم بدان رفت، و رضی و غیره اجز و اطل و باطل و اقط و ابید نیز اضافه کرده اند. **صُرْد:** جانوریست بزرگ سر که کجکشان را شکار کند، و گویند که اول طائرست که روزه داشت برائے خدا. **عَنْق:** گرو، و جماعه مردمان در و سه. (شرح الأصول) **رواست:** این حکم عامست مرام اسم و فعل ثلاثی مجرور و مزید را وور دو حرف از دو کلمه، پس رواست و ر سمع بکسر مین و بکون آن، وور کرم کرم، وور ضرب مجهول ضرب، و همچنین درینطلق بکسر لام ینطلق بکون آن، وور ادرك منتفحا بکسر فاء، و سکون آن، ووهو ووهی ووهو ووهی و فلیضرب وجز آن بکون ووم، و نزد کوفیه جائز است مثل هرس بکون و او فته را هم، و بصریان گویند: هر لغت که مشکوق العین آمده است لغتست بر اسم، نه فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح مین و ر پنج لغت تسکین نیامده؛ از آنکه فته خوب اخف است. (شرح الأصول، رضی) **ور فِخْذ:** ای ورفعل بفتح فاء و کسر مین و فتنکه عیش حرف حلق نباشد.

در قُفْل: بدانکه نزد انخس و عیسی بن عمر وور قفل بعظم فاء و سکون عین اگر معتل و صفت باشد جائزست که عین راضیه و بندد بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشان تخفیف به تسکین مطلوبست، همچنین اتباع و تناسب نیز مطلوب و مهمست؛ و ایند اوردلی و قسی فاء کلمه را کسر وادامه ومنتن بکسر تاء را بهمتابت میم مضموم کردند، کذا فی "شرح الاصول". **بورتن:** بال و چنگال مرغ شکاری.

درهم: سه مائه و چهار جز از نقره، کذا فی "الرباض". **قِمْطَر:** آنچه دران کتاب نگاه دارند. **جُحْذَب:** بدانکه پنج وزن اول باتفاقست، و انخس ححذب بالضم و فتح ذال بمعنی تلخ بران افزوده، و گویند: آن مختلف مجاذبست، و فراء ثلجب و برقع روایت کرده، و ضم ثالث درین هر دو اگر چه مشهورست، لیکن روایت لغه رد نتوان کرد، و هم وور فعد و و فعل مسودد و عوطط =

ل شتر. ط معروف.

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَر جَلَّ	قَدْ عَمِلَ	جَحْمَر شَ	قِرْطَعِبْ
-------------	-------------	------------	------------

مزید ثلثائی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:

غَضْرُ فُوطْ	حَزَّ عَمِلْ	قِرْطَبُوسْ	قَبْعَثْرَى	خَنْدَرِيسْ
--------------	--------------	-------------	-------------	-------------

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلثائی و رباعی، و هر یک دو نوع است: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلثائی مجرد فقط که در ویا در ماضی او.....

= سبب الحاق لجنذب او ماضی متعبد شد، و اگر ایں وزن موجود نبود و چه ترک او عام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احترام است از قول سیبویه که اشد ثلثائی مزید را سه صد و هشت گفته، و از قول زبید که هشتاد و چند مثال بر ایں افزوده. **قِرْطَبُوسْ.** و بکسر و ایں لفظ ورا اکثر کتب فن موجود است، لیکن در لغات معتبره یافته نمی شود، بآں در "قاموس" قِطْرَبُوس بمعنی کثروم شدید تیش، و ناگه سریع السیر آورده، پس چه عجب که قِرْطَبُوس مقلوب البعص باشد. (نوادیر الوصول)

فصل: پیش ایں در تقسیم جامد حال مصدر و مشتقات معلوم شده بود؛ لہذا ایں فصل آورد.

ثلثائی: عند البصرین؛ إذا الکوفیة یقولون: إن الحروف الأصلیة فی الکلمة مطلقا ثلاثة، و الزائد علیها زائد، لا أها رباعیة و خماسیة مجردة. (بخی) **رباعی:** نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل است از اسم از جهت تصرف و لحوق ضمائر، و ہر گاہ فعل حماسی الأصل شد مصدر و مشتقات کہ تابع آنست نیز حماسی الأصل شدہ. (أنور علی)

و رویا در ماضی الخ: مراد از قول او: "و رویا ماضی است، مثل: ضرب، و از قول: "و در ماضی او" مصدر و مشتقات سوائے ماضی، =

۱. ہی. ۲. چیز زن. ۳. شے قلیل. ۴. بندی یا منی. ۵. چیزے باطل. ۶. بلا و ناخیز بزرگ. ۷. شتر قرب. ۸. شراب کہند.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی اوسه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در و سه حرف اصلی ست باز یادی. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادی فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد در اشش باب ست:

= و کلمه "یا" برائے منع خلوت، پس جائز که در و دو هم در ماضی اوسه حرف بود چون: ضرب و حسن. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در و سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چون بریں تعریف دارد می شد که بسیاری از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست و باقی بالعرض. و بعضی برائے عدم در و دو این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی اوسه حرف اصلی باشد، و ازین تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بر یکی از صیغائے باب باعتبار آن ست که صیغه ایست از صیغائے باب. آرسے، این قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلاً در جامد و دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق و دیگر، بالجملة: مصنف برائے و رو و لیکن بریں تعریف لفظ "درو" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از غلط بحث نیست. (نادر الوصول)

چهار حرف: چون: یعثر و معثر و بعثرة. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: اکرم، و دو مثل: احمر، و سه پنچو: استنصر، و در رباعی یک حرف، چون: تدحرج، و دو مثل: احرنجم. (نادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم و یسنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگر چه عقلاً میباید از ضرب حرکات سه گانه بین در حرکات بین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقله وارد؛ لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتالاتش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا و احتیاجش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا به خروج از کسره بضم؛ بالعکس و از اثقل باخف لازم نیاید.

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماندن، و جمله مشتقاتش که با هم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در نسبتش مصدر ست؛ لهذا صیغائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تفعل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا ضَارِبٌ، ضَرَبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا مَضْرُوبٌ، الأمر: اضْرِبْ، والنهي: لَا تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبٌ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمع مِضْرَابٍ ومِضْرَبَةٍ، كسر العين
جمع مِضْرَابٍ ومِضْرَبَةٍ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضَرْبِي، جمعهما: أَضَارِبُ وضَرْبٌ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ، نَصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا مَنْصُورٌ، اَنْصُرْ مَنْصَرٍ الْخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، و این معنی در آن بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لهذا بماضی و مضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر یصیر وفتح یفتح، و گاهی بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادیر الوصول)

باب اول: مقدم کردو آنرا؛ زیرا که کسر در بین مضارع اصل است با آنکه ایما تصریح کرده اند با اینکه هر فعل که بر حرکت بین مضارعش نصر نیایی بسوئے ضرب بری، و نزد ابوحیان اختیار است در ضم، کسر، و این مصفوف گفته: کسر و ضم در مضارع جایز است شنیده باشند یا نه. (أنور علی)

فعل يفعل: و این وزن، موزون بر دو مستعمل است.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بالفظ "فهو ضارب"، و مفعول را بالفظ "هَذَا مَضْرُوبٌ"، و در امر و غیره لفظ "مه" ذکر کنند؛ تا رابط معنوی از دست نرود، و در بعض نسخ این کتاب نیز نمیکنین واقع شده، و در بعضی که نیست سبب آن قصد اختصار است، و هم در بعضی نسخا صیغه نمی وارد شده "تشرح نوادر الوصول" و شرح یکنی بهاری هم بر آنست علش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْبًا: و فی "تاج المصاحف": "الصرع وزن، و بر زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن زمین، و رمیدن، و ایستادن، و خوابانیدن دوست کسی در مال و در فرو بستن. اَلْصُّرُ: گاهی با ضمیر صاد و کسره همزه نیز آید، و این قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادیر الوصول)

مَنْصُر: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ یَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غائر:

سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعًا، اِسْمَعُ مَسْمَعٌ اِخ

باب چهارم: فَعَلَ یَفْعَلُ، بفتح العین فیہما:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتْحًا، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ اِخ

باب پنجم: فَعُلَ یَفْعَلُ، بضم العین فیہما:

کَرَمَ یَکْرُمُ کَرَمًا کَرِیمًا، اَکْرَمُ مُکْرَمٌ

بدانکہ رواست تسکین عین فَعِلَ و فَعِلَ، و در شہد شہد شہد.

باب ششم: فَعِلَ یَفْعَلُ، بکسر العین فیہما:

حَسِبَ یَحْسِبُ حِسْبَانًا، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

اما فَضِلَ یَفْضُلُ از تداخل است، و کاد یکا دار سمع؛

فعل یَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا کہ از ام الأبواب است. **مَسْمَعٌ:** در اینجا ب لحاظ شدت اختصار کلمہ امر و ظرف وآلہ و صیغہ مجهول ہمہ ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ یَفْعَلُ:** مقدم کرد بر کرم؛ زیرا کہ فتحہ از ضمہ اخف است.

کرمًا: بالتحریک جو انمردی و مردی و عزیز ی نفیض لوم. (حراج) **تسکین عین:** یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، و ماضی مضبوط العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چون: هرح و نصر و کرم و بعد و لیس بکون عین مخفف مکسور العین نزد بهمنان مستعمل است. **شہد:** بکسر فاء، و سکون عین، و بر همین لغت ست لعم و بش، سیبویه گفت: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شہد:** بکسر فاء از اتباع عین.

حسبانًا: بالکسر و محسبة بالفتح و کسر سین و فتح آل یعنی پنداشتن مصدر این باب است، و حسب بالفتح و حسبان بالعصم و الکسر و حساب و حسبة و حسابة هر سه بالکسر از نصر آمده است، کذا فی "الصنحاح" و "القاموس"، و گفته اند: کہ صحیح این باب جز حسب و عدم دیگر نیامده، و حسب از سمع نیز آمده در قرآن مجید، همچنین است.

اما **فضل بفضل:** [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیرا کہ بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدودہ نیامده.] جواب سوال =

ولهذا كِدْنُ بكسر كاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، و از مثال بكسر عین، و از غیر آں چنانچه دانستی.

و رباعی مجرد در ایک باب ست، و مصدرش فعلة:

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مضن ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چه فضل بفضل و کاد یکاد یافته شد. و حاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست و دوم از سمع. و تداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے با مضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض الیه عرب از علم مستعمل است و در بعضی از نصر، متنبع لسانین مانعش از علم و مضارع آں از نصر بر زبان رائد سماع ناواقف باب جداگانه فمید. (نوادیر الوصول)

ولهذا کدن: زیرا که در اجوف وادی مکور العین ماضی قیاس آنست که کسرء مین را بقاء دهند برائے دلالت بر کسر مین محذوف.

ضمه شاذ: ای ضم کاف برائے دلالت بر حذف در و شاذ ست، قیاسا برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست. و استعمال برائے آنکه رضی گفته است: قلیل، و بعضی صرفیاف کاف را مضموم یاقند، و دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسرء کاف را و چه مرجوح هم بهم نمی رسد، کذا فی "المنهية" و "نوادیر الوصول".

یکت باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال مین و از ضرب حاصل اعنی شازده در چار حالت لام اول شصت و چهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یکت بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بکون ست، و سکون مین بنا بر کراحت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التماس سکنین با اتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فقرات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد و تعیین ثلاثی بماضی مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سمع)

فعلة: مقدم کردو رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هرگاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزی س و دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست؛ زیرا که چو آب از سر گذشت چه یکت نیزه چه یکت وست؛ بآنکه در مزید رباعی و رباعی مجرد و مناسبت تمام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول ازال فراغت کند و مجرد و مزید هم دریں صورت یکجای شود.

بعثر یبعثر بعثرة^ل مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،^ج جمعه: مبعثرات

وینجیء مصدره فَعْلَالًا وَفَعْلَالًا وَفَعْلَلِي وَفَعْلَلَاءَ. و مصدر رباعی و ثلاثی مزید بر مفعول وے
نیز می آید. و رباعی مزید را سه باب ست: یکے بدون همزه وصل و دو با همزه وصل.
باب اول: تَفَعَّلُ:

تَسَرَّبَلٌ يَتَسَرَّبَلُ تَسَرَّبَلًا، مُتَسَرَّبِلٌ، تُسَرَّبِلُ يَتَسَرَّبِلُ تَسَرَّبِلًا، مُتَسَرَّبِلٌ، الأمر: تَسَرَّبَلْ
بدانکه اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، و راست در آخر مصدر ثلاثی و رباعی که
مجرد از تاء، ست زیادتی تائے مره چوں: تسربلة.

بعثر یبعثر: و این وزن در مصدر رباعی مطرود ست، بخلاف دیگر اوزان که می آید. **فعल्ली:** چوں: قهقری: قدم بقدم باز
آمدن. **فعللأء:** چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن و دست بر زانو گذاشتن.
مصدر رباعی: ضابطه کلیه در شناخت مصدر رباعی و ثلاثی مزید قیاس واحد، پس باید که قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس
اگر در ماضی قبل آخر وہ حرف متحرک باشد اولش را فقط کسرہ ده، چنانچہ از أفعَل إفعال، و از فَعْلَل فَعْلَلال، و از فاعل فِعال،
و از فعل فِعال بنا کنی، و اگر سه حرف متحرک باشد اول و ثالث را کسرہ ده اگر ساکن در میان آنهاست، و الا اولین را، پس در انفعال
و استفعال و افعل و افعال که اصل شان افعل و افعال بوده است انفعال و استفعال و افعل و فَعْلَلال و افعیالال
گوئی. اما أشهر در فعل و فَعْلَل و فاعل و نفاعل و تفعیل بر خلاف قیاس مذکور تفعیل و فعلة و مفاعلة و تفاعل و تفعّل ست،
و آنچه در مصدر فاعل فعال تخفیف آمده است تخفف فِعال است بر آسه وزن نیست.
و کے از بیان ضابطه تو ہم کند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از
مصادر فعل را دانسته باشد، کذا فی "أبنیة الأفعال" و شرحها.

سه باب: بر سبیل اطراء، پس مدح و ج و عجز و تمجید و مستخرج مشترک است در میان مفعول و ظرف و مصدر. (نجی)
تسربلة: یکت بار چیز اہن پوشیدن، تائے حالت را در بخار بر مقایسہ گذاشته، و در "شرح اصول" آنرا ذکر کرده، و نزو ابن مالک
تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نواذر الوصول)

لہ برا کیستن. لہ پچو صیغہ مفعول.

باب دوم: افعلال:

إِخْرَجْنِمُ يَخْرُجْنِمُ إِخْرَجْنِمَا، الْأَمْرُ: إِخْرَجْنِمُ

باب سوم: افعلال:

إِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ إِقْشَعِرَّارًا، مُقْشَعِرٌ، مُقْشَعِرٌ يَقْشَعِرُ مُقْشَعِرٌ، إِقْشَعَرَّ إِقْشَعِرُ

و جاء مصدره ^{ككشعريرة وطمايسة} فُعْلِلِيْلَةً.

ثلاثی مزید بر دو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم است: یکی آنکه در و یاد ر ماضی او

اقشعر: بکلت ادغام و سکون آخر. قائده: بدانکه نزد اهل چهار در ادغام تحریک حرف دوم بحرکت لازم شرط است؛ لہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر و لبقشعر و لم یقشعر روانیست؛ از آنکه حرف را بجای اجتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن است بسکون لازم، چون: مددن ادغام متمنعت، و اگر متحرک است بحرکت لازم، چون: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب است.

و اگر متحرک است بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره و فتح، و اگر مضوم العین است بضم نیز. و واجب است ادغام و ضم حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چون: مد، و فتح آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چون: مدها، و قراءت قرآن بہر دو لغت آمده است، قال اللہ تعالیٰ: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ وَابْنًا﴾ (البقرة: ۲۳۳) بالادغام، قال اللہ تعالیٰ: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفک.

لہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک و ادغام بتحریک ثانی بحسره و فتح در امر ذکر کردہ، و لغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چون تابع ضمیر عین است در ہذا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرف زیادہ کنند؛ تا بر وزن رباعی مجر و یا مزید شود، و در اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرف زیادہ کنند؛ تا بر وزن رباعی یا شاعی مجر و یا مزید شود. (منہ) **مطلق:** ازان کہ خالی ست از قید الحاق. (یکجا)

و رو یا در ماضی: [چون: اجتنب و اقشعر و اخرجنم و اجتناب و اقشعرار و اخرجنم.] چون: یقشعر و یستنصر و قشعریرہ اگر چه در سنا ہمزہ وصل نیست لہذا در ماضی لیسنا ہمزہ وصل موجود است. (انور علی)

ہمزہ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افعال:

اِحْتَبَبَ	يَحْتَبِبُ	اِحْتَبَا	مُحْتَبِبٌ	اُحْتَبِبَ	يُحْتَبِبُ	مُحْتَبَبٌ	اِحْتَبَبَ
------------	------------	-----------	------------	------------	------------	------------	------------

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتَنْصَارًا	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصَرَ
--------------	--------------	----------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَارًا	مُنْفِطِرٌ	اَنْفُطِرَ	يُنْفَطِرُ	مُنْفَطِرٌ	اِنْفَطِرُ
------------	------------	--------------	------------	------------	------------	------------	------------

ہمزہ وصل: وجہ تسمیہ اش ہمزہ وصل آنکہ این ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود و می پیوندد، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل می نماید، یا آنکہ تکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چون ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، و ہمزہ قطع خداست. (نوادیر الوصول) **نیو:** یعنی درو یا در ماضی او ہمزہ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق با ہمزہ بر قول مشہور ست، و لا اگر مذہب مختلفہ راجع کنیم بچہارہ باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضی افعال و افعال، چون: اذاکر و اذکر نیز دو باب جداگانہ است، و حق اینست کہ این ہر دو باب فرع تفاعل و تفاعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، و اگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أکبریہ" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ این ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفاعل و تفاعل، و بعضی افعال بکسر ہمزہ و فتح عین و ہمزہ و تشدید چون: اِزْيَانٌ أی حسن و افوعل چون: اِکْوَد کاقشعر از کھد بمعنی جہد و تعب نیز آورده اند، و ظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "اقشعر" نہ مطلق، و بعضی افعیل بفتح عین و تشدید یاہ افزودہ اند، چون: اِهْبِطْ بہ تبتغر خرامید، و جوہری افعلی نیز آورده، چون: استلقى، و آمدہ است افعال بفتح ہمزہ، چون: استلام از سلام و افوعل، چون: اذلولی از ذل، کذا فی "شرح الأصول" و غیرہ.

افعال: این وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی انزاع کردن و بمعنی ساختن، و از انست افعله اللہ تعالی در حق طعاعی کہ بر عین **الطعاع** نازل شدہ بود. (نوادیر الوصول) **انفعال:** این وزن نیز مستعمل ست، فی "الصرح": افعال شدن کار، یقال: فعلتہ فانفعل، کقولک: کسرتہ فانکسر.

۱۔ نصرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلُوْطَ	يُعْلُوْطُ	مُعْلُوْطٌ	اعْلُوْطَ	يُعْلُوْطُ	مُعْلُوْطٌ	اعْلُوْطَ
-----------	------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

باب پنجم: افعیعال:

اِخْشُوْشِنَ	يُخْشُوْشِنُ	اِخْشُوْشِنَ	مُخْشُوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشُوْشِنُ	مُخْشُوْشِنٌ	اِخْشُوْشِنٌ

باب ششم: افعلال:

اعْلُوْطَ: دست در گردن شتر انداختن سوار شدن، و نژد بعضی سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، و گرفتن و لازم بودن کے را، و خوردائی کردن، کذا فی "القاموس"، و آنچه در نسخ "مشعب" مشہرست قلابہ در گردن شتر بستن، و رکت لغت نشانی از اس نیست، و در "صحاح" گفتہ: و اوش یاہ شد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشہرست، و نژد بعضی اعلیوط نیز آید، کذا فی "الارتشاف". (بوادر الوصول)

یخْشُوْشِنُ: قاعدہ و در شناختن حرکت مین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرہ: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم و ما قبل آخرش مکور آید، چون: بکرم و بدحرج، و إلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل وارہ ما قبل آخرش مکور بود و انما، چون: بجننت و بستنصر، إلا از باب افعال و افعال کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنها فاعل و تفاعل ست، چنانکہ مکور آید احصم بنصم کہ ما فوئت از بنصم، پس غلط ست بعلو ط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ:

و اگر ما قبلش تاء وارد مفتوح آید، چون: بنصرف و بندحرج و اور ابوابیکہ ما قبل آخرش وہ حرف یک جنس ست وقت او عام و در انہا کسرہ ہما قبل و ہمزہ اگر مدہ نہاد، چون: بعلو ط و بحر، و الا حذف کنند، چون: مدہام، و در مضارع مجہول خلافتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معالجہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اِخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکور باشد و انما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آرایع ما بعدش مضموم کنند، چون: بعینہ و تدحرج، و اگر ہمزہ است آرا با حرف ثالث مضموم نہانید، چون: استنصر و اجنب، و اگر تائے یک ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نہانید فقط ثلاثی باشد، چون: نصر، یا زائدہ از اس، چون: اکرہ و کرم و دحرج و فوئل و احصر، و شامل ترازین قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر اکرہ دو، و دیگر ہر متحرک راضیہ.

إَحْمَرَ	يَحْمَرُّ	إَحْمَرَارًا	مُحْمَرٌّ	أَحْمَرٌ
يُحْمَرُّ	مُحْمَرٌّ	إَحْمَرَّ	إَحْمَرَّ	إَحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعیال:

إِدْهَمَ	يَدْهَمُ	إِدْهِمَامًا	مُدْهَمٌ	أُدْهَمَ
يُدْهَمُ	مُدْهَمٌ	إِدْهَمَ	إِدْهَمَ	إِدْهَمِمَ

اما آنکہ در ماضی او ہمزہ وصل نبود بخ باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	إِكْرَامًا	مُكْرِمٌ	أُكْرِمَ	يُكْرِمُ	مُكْرِمٌ
----------	----------	------------	----------	----------	----------	----------

أَحْمَرُ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل و فاعل و فاعل کہ فرع آنهاست نبود، و ادغام احمر و احمار و اقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی و ارعوی کہ واو و ویش مبدل بیاشد، و بدلیل ک اب ادغام در جمع مؤنث و تکلم و غیره، و اثباتی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **مُحْمَرٌّ**: اسم فاعل و اسم مفعول بر دو در لفظ واحد بفتح میم هستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر و مفعول بفتح. **إِدْهِمَامًا**: سیاه شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَمَاتَانِ﴾ (الرحمن: ۶۴) ای سوداوان من شدة إحصرة والري، و العرب يقول: كل أحضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثره حضرتها. (صراح) **بَخ** باب الخ: کثیر را تابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چرا کہ در آن فائده تخفیف حاصل است نہ در عکس آن. **إِكْرَامًا**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَة و فَعَال بفتح قاء آید، چوں: أَكْرَمَ کرامتہ علی حذف الحمزہ من الأول و إبدال الناء مہما، کیافامہ نحو: ﴿أَتَيْنَكُمُ مِنَ الْأَرْضِ نِبَاتًا﴾ (نوح: ۱۷) و شارح "تسہیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامتہ و نبات مصدر مجر دست کہ مقارن فعل إفعال شدہ، و اگر کرامتہ در اصل إکرام بودی کسرہ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ دلالت می کرد و حذف ہمزہ و ظاہر کلام سیویہ آنست کہ نبات اسم است کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر را، اسم فاعل، بدانکہ آن گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس و یافع و واق، و بر وزن مفعول بفتح عین مانند ملقح و مسہب و محصن، و رفعول، مثل: نوح، نہ منتج چنانکہ مشہر است. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بفتح را، اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، و رفعول نحو: محبوب و محنون =

له گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے یُکْرِمُ یُاکْرِمُ بود، ہمزہ را اقلندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اُکْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرِّمُ	مُكَرِّمٌ
---------	-----------	------------	-----------	---------	-----------	-----------

و یجیء مصدره على تَفْعِيلَةٍ وَفَعَالٍ وَفَعَالٍ وَتَفْعَالٍ.

حرر سلام و کلام

باب سوم: تفعیل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ
-----------	-------------	------------	-------------	-------------	-------------	-----------

وجاء تملاق.

آئی قلبلا

= و مرکوم، و محرون ولا خامس هاء، کذا فی "المزهر". (نوادیر الوصول)

و یجیء: مصنف یجیء صیغہ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرو نیست. (نوادیر الوصول)

تَفْعِلَةٌ: وزن تفعلة از ناقص کلیہ و از مہموز اکثر سے آید، چون: تعزیر و تخطیہ، اما نزو ز محشری تاء در تعزیر و غیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزیر بدو یاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز محشری مختار باشد، یا قلت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادیر الوصول)

فَعَالٌ: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، و از دست قولہ نعالی: ﴿وَكَذَّبُوا﴾ بآیاتسا کذابا (الباق: ۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شُرّ رضی در "شرح شافیه" می گوید: کہ من از کسے شنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف مین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیت بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فَعَالٌ: نحو: کذاب یثدید و تخفیف ذال. **تَفْعَالٌ**: نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، ولیضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، و لا مشاحه فی الاصطلاح. (منہ) **وجاء تملاق**: [دریں تاء و عین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی غلطی و ہمچنین نغمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء و جبروت و وضوء و طهور و تقدمة و طيرة نیز از مصادر این باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالتفتح سوائے حيرة و طيرة نیامده.

لہ پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابِلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلًا	مَتَقَابِلٌ	تُقَابِلَ	يُتَقَابَلُ	مَتَقَابِلٌ	مَتَقَابِلٌ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------	-------------	-------------	-------------

و تنقطع و تشابہت بزایدی تائے اول و تفاوت بفتح و کسرواؤ شاذست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفاعل و راست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتِلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوِّلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتِلٌ	قَاتِلٌ
---------	-----------	-------------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

و جاء فِعَالٌ وَفِعْعَالٌ.

بزایدی تائے اول: در هر دو، در ثانی ابدال تائے دوم شین وادغام نیز، وازانت إشابة. تفاوت: تفاوت الشیخان تبعاعد ما بینهما تفاوتنا بعلامت لغات علی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بصم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح و کسر: اما ضمیر واؤ قیاسی ست. حذف یکے: [قال الله تعالى: ﴿تَتَرَلَّى الْجَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ۴)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَسْأَلُوهُ﴾ (المائدة: ۹)]. سبب ثقل اجتماع مثنین نزد سیبویه، و بصریین ثانی؛ زیرا که اول علامت مضارع ست و علامت حذف نمی شود، و نزد هشام و ضریر و سائر کوفیین اول؛ زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، و حذفش محل ایں معنی گردد، و نیز ثانی علامت بایست، و رعایت باب اہم باشد. (نوادیر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، و الا اگر در مجہول اول را حذف کنند اتباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند اتباس مجہول تفاعل لازم آید. (نوادیر الوصول) سَنَاقِلَتْهُ بفتح سین و ہمزہ و یائے تحتیہ بعد الف بر وزن فاعلۃ از باب مفاعلة نیست و نہ وزن جداگانه، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مہموز العين از باب منع را با سَنَاقِلَتْهُ اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، و سَنَاقِلَتْهُ خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

حاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطروہ را بجمہد اسمیہ بیان می کند، و بصیغہ مضارع اشاره بجانب قلیل، و بصیغہ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یجیء مصدره، وحاء علی کذا، ووجه اشاره آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ در ایں معتبر نیست، و مضارع دلالت بر حدوث میکند و خاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانہ ماضی ثابت شد، و چون مضارع شامل ست و وزمانہ را و ماضی بہ زمانہ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادیر الوصول) فَعَالٌ: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیارست، بخلاف فِعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکور بود، یا اولش
ہمزہ وصل باتائے زائدہ مطرودہ، و در مضارع آبی و و جل و نحوہ یاء را نیز. اما ملق دو قسم است: ملق
رباعی مجرد و ملق ہمزیہ. قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللہ:

جَلَبَبَ	يُجَلَبِبُ	جَلْبَبَةً	مُجَلَبِبٌ	جُلِبَبَ	يُجَلَبِبُ	مُجَلَبِبٌ	جَلَبَبَ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

= مرغیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل است از مثال یائی بچو بوام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)
ماضیش مکور: بمضارعش مفتوح کما صرح بہ المصنف فی "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرہ عین ماضی، و فاء را
ندبند تا شغل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تعلق و نذهب بکسر تاء آید با آنکہ
ماضیش مفتوح العین، و همچنین تعبد بکسر نون در قراءت، و معذما ماضی او مکور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما اولین
شاداند و ثبات آنشد بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع. (نوادیر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، و در "أصول" یحب و متصرفاتش را، و نحو یأس یعنی مثال
یائی مہوزا العین را کہ از علم باشد نیز از پس قبیل شمرده. (نوادیر الوصول)

ملق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت است از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرقات یوزن صوری رباعی مجرد
گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کد ام معنی قیاسا نہ بخشد، و در ملق ہمزیہ بدون حرف زائد یعنی در ملق بکاش نیز شرط است.
و مراد از تصرقات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تصغیر و جمع تکسیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلہ
فاء و تن و لام لازم است. و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج نیم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ التفخیل است کہ افادت
معنی می کنند، پس مفرد و فاعل ملق بجغفر نبود. و فائدہ آن لفظی است مثل درستی جمع و قافیہ؛ و لہذا محافظت و زلفش لازم است
و ادغامش متنع اگرچہ بعضی جا افادہ معنی بخشد کہ معانی اصلی باشد، چون: حوقل و کوثر کہ در معنی حق و کثر نیست بلکہ
کاسے اسلش مستعمل نشود، مثل: کوک و زینب؛ کہ کک و وزن مستعمل نشده. (نوادیر الوصول)

فعللہ: طبق از پس باب ست، أصلہ: طوبوق و از تنفعیل نیست، و لا طوبی می بود. (رکاز الأصول)

جلببہ: [چادر پوشیدن] جلباب بالکسر، چادر جلببہ مصدر منہ. (صراح)

باب دوم: فَعِيلَةٌ:

حَيْعَلٌ	يُحْيَعِلُ	حَيْعَلَةٌ	مُحْيَعِلٌ	نَحْوَعِلٌ	يُخَيِّعِلُ	مُخَيِّعِلٌ
----------	------------	------------	------------	------------	-------------	-------------

باب سوم: فَوَعَلَةٌ:

جَوْرَبٌ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ
----------	------------	------------	------------

باب چهارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسٌ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةٌ	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب پنجم: فَعِيلَةٌ:

شَرَيْفٌ	يُشْرِيفُ	شَرَيْفَةٌ	مُشْرِيفٌ	شَرَيْفٌ
----------	-----------	------------	-----------	----------

باب ششم: فَعُولَةٌ:

جَهَوَرٌ	يُجَهَوِرُ	جَهَوَرَةٌ	مُجَهَوِرٌ
----------	------------	------------	------------

باب هفتم: فَعْلَاءَةٌ:

قَلْسِي	يُقَلْسِي	قَلْسَاءٌ	مُقَلْسٍ	قُلْسِي	يُقَلْسِي	مُقَلْسِي	قَلْسِي
---------	-----------	-----------	----------	---------	-----------	-----------	---------

فَعِيلَةٌ: بریادۀ یا میانِ فاعلین. **حَيْعَلَةٌ:** خعیل بپراهن بے آستین، خعیله پوشانیدن آن. **فوعلة:** بریادت و او میان فاع و عین. **فَعْنَلَةٌ:** بریادۀ نون میان عین و لام. **فَعِيلَةٌ:** بریادۀ یا میان عین و لام. **شَرِيفَةٌ:** شریاف برگ کشت که دراز و انبوه شود چنانکه برآمد آراء بقال: شریفت الزرع إذا قطعت شریافه. **فَعُولَةٌ:** بریادت و او میان عین و لام.

قَلْسِي: [در اصل قَلْسِي کدخراچ بود یا متحرک ما قبلش مفتوح یا الف کردند، بقال: فلنسته فتقلسی أي أَلسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قَلْسِي اگر قبل از افعال است تصحیح واجب است؛ زیرا که در ملحقات تعلیل ممتنع است، و اگر بعد افعال است توافق وزن ملق و ملق به نیست. جواب باعتبار شن اول: تصحیح ملق و ملق ضرور میباشد که در ملق به =

له جورب پوشانیدن. ۱ کلاه پوشیدن. ۲ آواز بلند کردن.

اما ملحق بر باغی مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسریل" وبـ "اخرنجم". نوع اول ہفت باب است:

باب اول: تَفَعُّلٌ:

تَحَلَّبَ	يَتَحَلَّبُ	تَحَلَّبًا	مُتَحَلِّبٌ	تَحَلَّبَ إلخ
-----------	-------------	------------	-------------	---------------

باب دوم: تَفَعُّلٌ:

تَخَيَّلَ	يَتَخَيَّلُ	تَخَيَّلًا	مُتَخَيِّلٌ إلخ
-----------	-------------	------------	-----------------

= ایں تعلیل ممتنع باشد، و ایں معنی در ما نحن فیہ ممتنع است؛ زیرا کہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علت واقع شود معلل می گردد، نحو: فوقی قرة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا نگویید: کہ میزان بر وزن میعال و موزان بر مفعال است. (نوادر الوصول) **فلساۃ**: در اصل فلسبۃ بود کد حرحہ یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجر و ملحقات او شروع در ملحقات رباعی مزید نمود، و آن یا زیادت یکت حرف ست سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدحرج، چون: فلسبۃ ففلسی، و آنرا ہفت بابت، و یا زیادت و و حرف، چون افعلسس و اسلسی ملحق باخرنجم زیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در اخرنجم.

بر باغی مزید: در بعضی از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب و قليل الاستعمال است آورده اند، یکے: زیادتی تاء در اول، چون: ترفل بر وزن تفعل یعنی تجتہت خرامید. ووم: زیادت میم در اول، چون: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، و مسبل ای وسعت کند و سبل کند برائے تو.

سوم: فعلل زیادت میم در اول بعد از عین، چون: ترمح البناء بر وزن فعلل ای دراز کرو بناء را. چهارم: زیادت باء در اول، چون: بلقم. پنجم: زیادت نون بعد لام، چون: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب و غیر آن، و فعلل زیادت نون قبل فاء، چون: نرجس الدواء نرگس انداخت و ووا، پس نون آن زائد است و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أنبئة الأفعال)

تخیعلا: پیرامین بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

باب سوم: تَفَوَّعُلٌ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرَبًا	مُتَجَوَّرَبٌ إلخ
-------------	---------------	--------------	-------------------

باب چهارم: تَفَعَّلٌ:

تَقَلَّنَسَ	يَتَقَلَّنَسُ	تَقَلَّنَسًا إلخ
-------------	---------------	------------------

باب پنجم: تَفَعَّلٌ:

تَشَرَّيَفَ	يَتَشَرَّيَفُ	تَشَرَّيَفًا	مُتَشَرَّيَفٌ إلخ
-------------	---------------	--------------	-------------------

باب ششم: تَفَوَّعُلٌ:

تَسَرَّوَلَ	يَتَسَرَّوَلُ	تَسَرَّوَلًا إلخ
-------------	---------------	------------------

باب هفتم: تَفَعَّلٌ:

تَقَلَّسَى	يَتَقَلَّسَى	مُتَقَلَّسٍ	تُقَلَّسَى	يَتُقَلَّسَى	مُتَقَلَّسًا	تَقَلَّسَ إلخ
------------	--------------	-------------	------------	--------------	--------------	---------------

تَقَلَّسَ: تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ وَتَقَلَّسَ بِادْعَامِ نُونٍ دَر لَامِ کَلَاهِ پُوشیدن، کَذَا فِي "الصَّرَاحِ". **تَسَرَّوَلَا:** اَز اَر پُوشیدن، یَقَالَ: سَرَوَلْتَهُ مَسَرَّوَلًا، کَذَا یَفْهَمُ مِنْ "الصَّرَاحِ".

تَفَعَّلَ: اصلش تَفَعَّلَی بود، ضمَّ لام را بِمَناسَبَتِ یَاءِ بَکْسَرِه بدل کردند و بعد ساکن کردن یاءِ بِسَبَبِ ثَقُلٍ، اِجْتِمَاعِ سَاکنین شد میان یاءِ وَتَوْنِینِ یاءِ را اَلْکَلْبُ نَد. **تَقَلَّسَى:** [اصلش تَقَلَّسَى بود، یاءِ مُتَحَرِّکٌ مَاقِلَشِ مُفْتُوحٌ بِالف بدل کردند.] اِگَر گویی: کِه اِین باب مُلْحَقٌ سِتِ بَدْرَجِ، دَر مُلْحَقِ تَقْلِیلِ وادْعَامِ دَر سِتِ نِیست؟ گوئیم: کِه مَراد اِز اِمتِناعِ تَقْلِیلِ دَر مُلْحَقِ تَقْلِیلِ خَاصِ سِتِ اِیعْنِ لِقَلٍّ حَرکتِ اِز حَرْفِ عِلتِ دَر بِنِجَاسِوئے مَاقِلِ کِه ساکن باشد دَر سِتِ نِیست؛ وَلِهَذَا قَاعِدَةُ لِقَلٍّ حَرکتِ رَا بَعْدَ اِلتِاقِ مُقَدِّدِ کُودِه اِنْد، کَمَا صَرَحَ بِهِ الْمُصَنِّفُ فِي شَرْحِهِ لِأَصُولِهِ أَيْضًا، نَدَ اَلْکَلْبُ اَنوَاعِ تَقْلِیلِ دَر اِنْجِیَا مَمْتَنِعٌ اِست.

دَدِلِیلِ بَرِیں تَخْصِیصِ اَست کِه اِگَر مُطْلَقِ تَقْلِیلِ دَر مُلْحَقِ مَمْتَنِعِ بُوْدِے هَر قَاعِدَةُ تَخْفِیفِ وَاِیدَالِ وَتَسْکِینِ وَحْدَفِ حَرْفِ عِلتِ رَا -

اما باب تفعّل وتفعّلت شاذّند و غریب و ملق ب "اخرنجم" دو باب است:

باب اول: اِفْعِلْ

اِفْعِنْسَسْ	يَقْعِنْسَسُ	اِقْعِنْسَسَا
--------------	--------------	---------------

باب دوم: اِفْعِلْ

اِسْلَنْقِيْ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلَنْقَاءُ	مُسْلَنْقِيْ	اُسْلَنْقِيْ	يُسْلَنْقِيْ	مُسْلَنْقِيْ	اِسْلَنْقِيْ
--------------	--------------	---------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

و ندر اَكُوْهَدَّ

آی جهد و تعب

= مقید بعدم الحاق کردن، چنانکه مقید کرده اند قاعده اذ غام و نقل حرکت را بعدم الحاق، و حال آنکه جای در اسفار معتدّین و متاخرین که از نظر احقر گزشت این قواعد باین شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند که در ملق تعلیل متمنّیست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینه استثاء ملق ازین تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگر چه نص برین تخصیص بهم در کتابه یافت شده، و هذا التوحیه اول التوجیهات، فاحفظه.

تفعّل: چون: تدرع یعنی زره پوشیده، و بمنجین مطلق ای کمر بند بست، و عسکرم ای مسلّم شد، و عسکرم ای مدّهب گرفت، و عسکرم ای مسکین شد، و غلوی ای مولی شد. **تفعّلت:** [در کتب صرف تفعّلت را غریب گفت. چون: تعفرت ای عفریت شد یعنی غیبت منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بعبودت رای، کذا فی "شرح الأصول".

شاذّند: بدانکه شاذّ در سه معنی مستعمل می شود، یکی: خلاف قیاس و فصیح، چون: فتح عین ماضی و مضارع در آی باهی و استصوب استحدود و ماء و آل که در اصل ماه و اهل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چون: قلی یقلی بفتحها و أحلل بکث اتمام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چون: فعل بکسر تین، بفتح ایل و بلز، و فعل بکسر اول و ضم ثانی، بفتح: دتل و وعل، یا غیر فصیح، چون: فعل بضم اول و کسر ثانی، چون: حبک بر بعضی قرآه شاذّه.

ملق باخرنجم: آی نادر الاستعمال؛ و لهذا لم یدرجهما تحت التعداد. و دو باب است: در "اصول" سه باب گفته، ثالث افعول است، چون: احوصل، و بعضی افعلاء افزوده اند، چون: احبضاء. (شرح الأصول)

و ندر اَلْخ: و حق آنست که اکوهده و اکوال شاذّان مزید مطلق است بر وزن افعول بزیادت و اذ مفتوحه و اذ غام لام اول در ثانی، =

لے پس پارفتن. ۲ بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول ام ابواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر ست: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، وینخاصمني فأخصمه،

= چنانکه در "أصول" گفته؛ چرا که الحاق مانع اعدام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصه و حاصیه و خصیصه یک معنی ست، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره ورتقا درست نمی شد؛ لهذا فاضل بهاری گفته: که مراد از این معنی بر اصل که ماده و میثاق افعال بر ال و لالت دارد بوده ست، و یا، و تاء در حاصیه بمشید صاد و تحتانی برائے مصدریہ ست، چنانکه در فاعلیه مفعولی و جز آن.

ام ابواب اند: یعنی اصول ابواب، و ام بمعنی اصل است؛ زیرا که در این هر سه باب حرکت بین ماضی بحرکت تین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها با هم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصلت، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در انباشت نیست، کذا فی "شرح التسهيل" و غیره. و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تفسید بجزیه باشد، بخلاف بواقی، کما لا ینفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسانی در حلقي العين واللام برائے ثقل تین مضارع را فتح و بد و شاعره فشعرتہ أشعره بالفتح گوید، و ابو زید آخره بضم حکایت کرده. (رضی) **وهي ذکر:** و آن یعنی مغالبه ذکر فاعل است بعد مفاعله برائے آشکارا کردن یک از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة:** یا آنچه ولالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: فی المعنی المصدری، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین بهنگام لا جرم متعدی گردد. (رضی) **خاصمني:** [یعنی خاصمه در من و او واقع شد، و هر یک دیگر را خصومت کردیم، و من غالب آمدم و در خصومت بر آن.] اگر گوئی: این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصه بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و "قاموس" و "تاج" و غیره آنست.

گوئیم: این قول غیر بصری است، و ایشان این را بم از نصر گویند، فی "الارتشاف": قد شذ الکسر فی قولهم: خاصمني فخصمته أحصمه بکسر الصاد، ولا تجیز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أحصمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و علل و احزان و فرح از فعل بیشتر آیند، والوان و عیوب و حلّی می آیند از و، و چندے بضم عین نیز آمده۔ اما خاصیت فتح آنست کہ عین یا لام از او از حروف خلقیہ بود، اما رکن رکن من التداخل، و ابی یابی شاذ۔ و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقتہ یا حکما، یا صفتہ شبیہ بآں۔

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدی فوعدته اعدہ، و یاسری فیسرته ايسره، و اجوف یائی و ناقص یائی، نحو: ہایعی فعتہ ابعہ، و رامانی فرمیتہ ارمیہ، و اجوف واوی انصر آید۔ **علل:** جمع غلہ بمعنی مرض، چوں: مرض و سقم۔ **احزان:** چوں: حزن فمگس شد۔ **از فعل:** بکسر تین، و این باب ہر گاہ از برای الوان و عیوب و حلّی باشد لازم ست۔ (سازندرائی) **بیشتر آید:** چہ گاہ از غیر این باب نیز می آید، چنانکہ بر متن تحت پوشیدہ نیست۔ **الوان و عیوب:** چوں: کدر تیرہ گون شد، و شبہ غالب شد سپیدی و رسیای، و عیب چوں: عوریک چشم شد۔ **حلّی:** بضم و کسر حا، و فتح لام جمع حلیۃ بالکسر در اصل بمعنی صورت و خلقت، و مراد از آن علاقے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد۔ (نوادر الوصول) **بضم عین:** [وقد جاء آدم و سمر و عجم و حمق و عحف و خرف و رعس بالضم و الکسر۔ (شافیہ)] از انواع شلاشہ، نوع اول، نحو: آدم و سمر گندم گون شد، و بلق ابلق شد، و دوم نحو: حق نادان شد و عحف لاغر شد، و سوم نحو: رعس فرہ بہشت شد بدن۔ (نوادر الوصول)

و ابی یابی: و شحی شحی و قلی یقلی و عطف بعض ضعیف است و فصیح اول ازن و آخر ازس۔ **خاصیت کرم:** بنائے فعل بضم العین غالباً از برای دلالت بر افعالے ست کہ لازم طباغ است، چوں: حس و فح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشتہ باشد، چوں: طہر و مکث و صعر و کبر و انظار اینہا، و ازین جہت این باب لازم ست و ہر گز متعدی نیامدہ: چہ افعال خلقیہ از خلقت ہر گزے سرایت نئے کند۔ (شرح مازندرائی) **صفت خلقیہ:** ای صفت جبلی و طبعی، کحس و قبح اذاکانا ذاتیین۔ **یا صفتہ:** چوں: فقاہت کہ بعد از ممکن مثل امر ذاتی و لازم منکث نمی شود۔ (نوادر الوصول) **شبیہ بآں:** یعنی صفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم و عدم انفکاک، مثل: حسن و قبح کے از لباس و دیگر عوارض منکد۔

نحو: أبعته، ووجدان ای یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، و سلب ای زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکى وأشکيته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویته وأقطعته قضباناً، وبلوغ ای رسیدن یا درآمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعوق، وصیرورت ای گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولیاق و حیونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع،

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بر دم او را در محل بیع، یعنی اسب را برائے بیع در مخاس بر دم، و مر او از ماخذ چیز نیست که از اں مصدر باب ایعمال ساخته باشد. یافتن چیزے: و بهم یافتن ماخذ نحو: أنارتہ یافتن نثار او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبینی للفاعل خواهد بود، چون: أبخلته ای بخیل یافتن او را، و اگر متعدی باشد مبینی للمفعول، مثل: أحمذته یافتن او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: و آن دو نوع است، یکی: سلب از فاعل، و در نیخالت فعل لازم بود، نحو: أفسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را، و دوم سلب از مفعول، در صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شکى أشکيته او شکایت کرو من دور کرد شکایتش را، و راضی گردد انعم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: و اوم او را شوال یعنی گوشت بریائی ای گوشت که او را بریان کنند و قابل بر شتن باشد، و آنچه در معنی این لفظ زبان زد صغیر و بکیر است که گوشت بریان و اوم او را ناط محض است. أصبح: در صبح رسید یا درآمد، یا نزدیک آن شد مثال بلوغ و در زمان. (نوادر الوصول)

أعوق: لعراق درآمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، و بلوغ بمرتبہ عدد، نحو: أعشرت الدرهم ای در اہم برده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: أمثلہ بطور لف و نشر است. ألبن: ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند. أخرفت: گوسفند و خرغیل صاحب بچہ شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستقیق ماخذ. ألأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حیونت. أحصد الزرع: زراعت لائق و رو شد، وقت حصاد و در و کردن رسید، مثال اجماع لیاقت و حیونت است. و فرق در حیونت و بلوغ آنکہ در حیونت ماخذ مسند الیہ است، و در بلوغ مفعول. و این نزو مصنف است اما این حاجب و دیگر ارباب فن بلوغ و حیونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا کہ در امثله مذکورہ می توان گفت: کہ صاحب صح شد و صاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أتمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرؤ وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعل مر فعل يافعل را؛ تا دلالت کند برپزیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: كبته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه و تفسیر است، نحو: نزل.....

مبالغه: إى کثرت در زیادت مانده، وآں دو نوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)
أتمر النخل: بسیار تمر آورو درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح:** بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، و مجردش شفقة بمعنی مهربانی است. ہاں این درید و این فارس ہر دورا بیک معنی آورده اند، و اکثر لغویان از این الکار وارند، و مثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف است کہ مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرؤ: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چون ہر دو در یک معنی و یک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چرا اقرار نمی دهند؟ جوابش آنکہ ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید و از دیگرے کم آں و دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمتہ بمعنی استعظمتہ ای پنداشتہم اورا معظم و بزرگت، و در این خاصہ حسابست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرؤ، و خاصہ در این صیرورتست. **مطاوعت:** در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقہ در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفتہ فانصرف، و آنجا کہ صدور فعل متصور نہاشد اطلاق مجازست، نحو: قطعت الخجل فانقطع، و رضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول است کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زید در باعدت زیداً ففاعد؛ چہ قبول اثر از ایشان اوست، لیکن اہل فن فاعل را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبتہ إلی: [سرگون انداختہم اورا پس سرگون افتاد.] ز مخشری گوید: کہ مطاوعت اکب در عربیت ثابت شدہ، و معنی اکب: دخل فی الکب است، و مطاوع کب در حقیقت انکب. و بعضے از خصائص این باب قسرت، نحو: أسقبتہ "سقاك الله" گفتم اورا، و آوروں چیزے را موصوف بمأخذ، نحو: أطاب آورو کلام زیبا، و اعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، نجی)

وَنَزَّلْنَاهُ وَسَلَبَ نُحُو: قَدَّيْتُ عَيْنَهُ وَقَدَّيْتُ عَيْنَهُ، وصیرورت نُحُو: نُورًا، وبلوغ نُحُو: عَمَقٌ وَخَيْمٌ، ومبالغہ، نُحُو: صَرَاحٌ وَجَوْلٌ وَمَوْتُ الْإِبِلِ وَقَطَعْتُ الثِّيَابَ، ونسبت بمأخذ تا حق رسید و رسید داخل شد
نُحُو: فسقته، والباس مأخذ نُحُو: جَلَلْتُهَا، وتخلیط ای چیزے را مأخذ اندود کردن نُحُو: ذَهَبْتُهُ، وتحويل ای گردانیدن چیزی را مأخذ یا نچو مأخذ نُحُو: نَصَرْتَهُ وَخَيْمْتُهُ، وقصر یعنی تذهب زراعت کردن
اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نُحُو: هَلَلٌ، وموافقت فَعَلٌ وَأَفْعَلٌ وَتَفَعَّلَ، وابتداء.

نَزَّلْنَاهُ: مثال اجتماع تعدیہ و تسمیر، و تعدیہ بدون تسمیر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، و تسمیر بے تعدیہ نُحُو: بصلت السهم. قَدَّيْتُ عَيْنَهُ: ای دور کردم خاکشاک از چشم او. نُورًا: ای صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه برآورد. (بمع) بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے و داخل شدن در چیزے.

مبالغہ: و آں سہ قسم باشد: در فعل چوں: صراح خوب ظاہر کرده شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغہ در کیف است و دوم در کم، و مبالغہ در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، و مبالغہ در مفعول نُحُو: قطعت الثياب بسیار چاہما قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم و فاسق گفتم او را، و از ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعلیق الفرائد" گوید: ناظرین "صراح" را در لفظ تکفیر باین معنی توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، و نکفیر را بمعنی کفارہ و اذن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" رومی کند: کفر الرجل نسبه إلى الکفر، وور "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "معرب" ہم مستقوامی شود. (نوادير الوصول)

جَلَلْتُهَا: تحلیل قرار گرفتن و جل براسپ انگندن. (صراح) نَصَرْتَهُ: [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسان گردانیدن. خیمته: [نچو خیمه نمودم او را.] تخیم: خیمه ساختن و بچائی متیم شدن. (صراح) اَخْصَارُ: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیگت و بد آمده نُحُو: سبقته ای گفتم او را: أَسْفاك الله، و جدعته ای گفتم: جدعك الله، و می آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے کبوده است، نُحُو: كوف الكوفة، و بمعنی کار کردن در مانند نُحُو: صبح صبح در آمد و بمعنی رفتن در مأخذ نُحُو: كوف ای کوفه رفت، و برائے غیر آں.

هَلَلٌ: ای لا إله إلا الله گفت. فَعَلٌ: ای ثلاثی مجرد نُحُو: زلته و زلیله. أَفْعَلٌ: آشوبته أضعته شواء.

تَفَعَّلَ: نُحُو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپهر.

خاصیت تَفْعَلْ مطاوعت فعل، نحو: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، وتكلف در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وَتَكْوَفَ، وتَجَبَّبَ یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبَ، ولبس ماخذ نحو: تَخَتَّمُ، و تَعْمَلُ یعنی ماخذ را بکار بردن نحو: تَدَهَّنَ وتَتَرَسَّ وتَحَيَّيْمُ، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن، یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وتَجَبَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، وتدرج یعنی تکرار عمل بہمت نحو: تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا بچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ، وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجر دو اَفْعَلْ وَقَعْلْ وَاسْتَفْعَلْ، وابتداء۔

صاحب مال شد جو نقد بمعنی فل نحو نصر و انصر جو نکلہ

مطاوعت فعل۔ بتجدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: فیستہ فتقیس۔ یا تعدیہ نحو: علمتہ فتعلم، واغلب در مطاوعت فعل کہ برائے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمتہ فاعلم، وفرحتہ ففرح۔ (رضی)
تکلف: [بزرگ ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد] فرق میان آن و تحصیل کہ خاصہ تفاعل است آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند و حصول آن در خود میخوابد، و در تفاعل اظہار فعلی کند از راه خلاف نمائے بے قصد حصول، (رکاز الأصول)
تَجَوَّعَ: بزدہ محنت گرسنہ شد۔

تَحَوَّبَ: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ، **تَخَتَّمُ**: ای انگشتری پوشید، و آغزا از تعمل گفتن بہتر، **تَدَهَّنَ**: روغن را بر بدن مالید۔ **تَتَرَسَّ**: ترس یعنی پیر را بکار برد۔ **یعنی ساختن**: و این چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در آخرین متعدی۔
تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازه ساخت۔ **تَجَبَّبَ**: مثال دوم ای گوشہ گرفت۔

تَوَسَّدَ الْحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را۔ **تَأَبَّطَهُ**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آغزا۔
تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ: [جرعہ جرعہ نوشید و اندک اندک یاد کرد]۔ مثال اول برائے محسوس است و دوم برائے غیر محسوس، و در "شافیہ" گفت: تفہیم ازین قبیل است، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف و رفہم بودہ باشد۔
تَبَحَّرَ: مثال دوم ای مثل بحر شد و وسعت ملم۔

فعل: بتجدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و توبیل "یا وایلا" گفت۔ (رکاز الأصول)
استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے طلب نحو: تَحَرَّجَ واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: نعظم، واستعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبہ ای اظہار سیرے کرد، و غالباً معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل و تألم و تأسف و تأصل و غیر آن۔ (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. و موافقت مجرد و أَفْعَلَ و فَعَّلَ و تَفَاعَلَ، وابتداء۔
 خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک ہر دیگرے نحو: تشاتما، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: توافعا شینا، و تخیل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی أَفْعَلَ نحو: باعدته فتباعدا، و موافقت مجرد و أَفْعَلَ، وابتداء۔ و لفظی کہ در مفاعلت و مفعول می خواست در تفاعل کیے خواہد، و اگر نہ لازم بود۔

فاعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف، ہر یک: در خارج اگرچہ در لفظ کیے فاعل ست فقط و کیے مفعول، و بسبب آنکہ کیے در لفظ مفعول بود فعل لازم را این باب متعدی گرداند نحو: کرمہ و کارمنہ، و از جہت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل و مفعول بود فلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد و درین باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: حذبت ثوبا و حاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد۔ (رکاز الأصول)

أفعل: نحو: باعدہ و أبعده۔ **فعل:** ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعف۔ **کم ست:** لیکن مے آید: زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سونے مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آن برائے نسبت فعل بسونے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آن فعل از گیر فاعل۔ **توافعا شینا:** [ہر دو ہر دو باشند چیزے را]۔ نحو: شاتما و تشاتما، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاک اللہ ائی جعلک ذا عافیة۔ (رضی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد۔ **تمارض:** خود را بیمار ظاہر نمود۔ **مطاوعت فاعل:** مراد از این تاثیر قبول ست متعدی باشد نحو: علمتہ فعلم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا گویند: زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست و تاثیر و تاثیر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ در فعل مجازا اطلاق کنند۔ (رضی) **بمعنی أَفْعَلَ:** ائی و تکیہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد۔

باعدته فتباعدا: دور کردم او را پس دور شد۔ **أفعل:** نحو: تیامن بمعنی ائمن و درآمد تیمین۔ **ابتداء:** نحو: تبارک مقدس و منزہ شد، و مجردش برك بمعنی نشاندن شتر را و غیر آست۔ **اگر نہ:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ کیے مثال: قاتلت زیدا۔ (منہ)

لازم بود: چوں: تقابلت أنا و زید، و وجہ این معنی بالا گذشت۔

خاصیت افعال اتخاذ ست نحو: **احتَجَرَ** و **اجْتَنَبَ** و **اغْتَذَى** الشَّاةَ و اعتضده، و تصرف یعنی
 جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، و تخیر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه نحو: اکتال، و مطاوعت
 تفعل نحو: غممتہ فاعتم، و موافقت مجر و أفعّل و تفعل و استفعل، و ابتداء۔
 جو بلع و انتلع

خاصیت استفعال طلب و لیاقت ست نحو: استطعتمہ و استرفع الثوب، و وجدان نحو:
 استکرمتہ، و حساب یعنی پنداشتن چیز را موصوف بماخذ نحو: استحسنتہ، و تحول نحو:
 استحجر الطین و استنوق الجمّل، و اتخاذ نحو: استوطن القرى، و قصر نحو: استرجع، ..
 موصوف بجرم یا نعم اورا
 طلب طعام گرم آرد
 سر او را پیچ نہ شد جامد
 نیکت و استم اورا
 دن گرفت قریب را
 ناقه شتر
 سنگ شد گل

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد۔ (مہ)
احتجّر: بتقدیم جہم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش و غیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ
 ساخت۔ (رکاز الأصول)

یعنی الخ: پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہذا اخذائے تعالیٰ فرمودہ است: **وَاللّٰہُ مَا کَسَبَتْ**
وَعَلٰیہَا مَا اُکْسِبَتْ (الفرقہ: ۲۸۶) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، و عقاب فعل بد بدون کو شش
 در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب و اکتسب فرقی نکرده اند۔ (رضی)
فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود۔ **مطاوعت تفعل:** پنجین مطاوعت تفعلیل و افعال، چون: لومتہ فالتام،
 و أوقد النار فانقذت۔ **غممتہ فاعتم:** غمگین کردم اورا پس مغموم شد۔

أفعّل و تفعل: [نحو: ارتدی و نردی، و احتنب و تجنب۔] نحو: احتفاه بمعنی ازال حفاہ، و احتجز بمعنی احجز و اخل حجاز
 شد۔ (رکاز الأصول) **تفاعل:** چون: اختصا و احتورا بمعنی تخصا و تجاورا؛ و لہذا تغلیل و ازل نشد؛ چہ در معنی فعل غیر
 معلول ست۔ (رضی) **استفعل:** نحو: استحجر و استأجر طلب اجرت کرد۔ **ابتداء:** نحو: استلم سنگ را بوسہ داد۔
استنوق الجمّل: و ایں مثل است جائیکہ کسے شے یا شے در آمیز دی زند، و اصلش شاعرے نزد پادشاهی قصیدہ می خواند
 و ناگاہ از صفت شتر بناقد رسید، یکے از ندما، ملک گفت: استنوق الجمّل۔ (حار بردی)

نحو استرجع: [إنا لله وانا إليه راجعون گفت۔] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعلیل ذکر کردہ، و قصر را
 خاصیت ایں باب نہ شمرده، أقول: هو الخ؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التبع۔
 (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعال نحو: أقمتہ فاستقام، وموافقت مجرد وأفعل وتفعّل وأفتعل، وابتداء وانفعال
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: کسرتہ فانکسر، وموافقت فعل
 وأفعل نادر، وفائے آل لام ورا ونون وحرف لین نبود، ويطاوع أفعل نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداءً. وافتعال را لزوم غالب ومبالغہ لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعال
 نادر. وافتعال وفعیلال را لزوم ومبالغہ لازم، ولون وعیب غالب.

چون احبوا واحبوا

أقمتہ فاستقام: [برپا کردم اورا پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقہ فاستوسق، بمنجین مطاوعت تفعیل نحو: آدنتہ
 فنأدب. (رکاز الأصول) أفعل: نحو: استعان مومے زیر ناف ستر و. **الفتعل**: ای در تحمیل، نحو: استنکر الماء آب بسیار
 برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بیون، واثبات فن علاج را خاصہ جداگانہ نشمرده اند، بلکہ از لزوم مطاوعت دانست، یعنی
 مطاوع قطعے باشد کہ از علاج صادر شود. (رکاز الأصول، نوادر الوصول) کسرتہ فانکسر: وچون علاج لازم این بابت
 علمتہ فاعلم صحیح نباشد؛ چه علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت ایفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتوان گفت:
 طردتہ فانطرد، ہکذا فی "الرضی".

وأفعل: نحو: انخز بمعنی انحز مجاز رسید موافقت و در بلوغ، وانخصد وأحصد ورجعوت. (مہ)

حرف لین ہوو: بحث استفعال، ودریں حروف بجائے این باب افتعال آید نحو: رفعہ فانرفع، ونقلہ فانقل. واما
 انغی وانماز قلیل و نادر ست. (رکاز الأصول) بطاوع: آوردن آل بلفظ مشارع و جدا کردن قول او، ومطاوعت فعل
 ومقابلہ لفظ غالباً دلیل تقلیل ست کہ در "شافیہ" و "رضی" بآں تصریح کرده.

أغلقت الباب: بستم در را پس بست شد. ابتداءً: ای گاہی نحو: انطلق؛ چه برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: بتحدیہ قلیل نحو: احلولیتہ واعروریتہ سوار شدم اورا مریان.

مبالغہ لازم: ومبالغہ نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاه بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام
 مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل: مجرد نحو: ثبیتہ فانثبت و پیچیدہ شد.

موافقت استفعال: نحو: احلیتہ واستحلیتہ شیرین پنداشتم اورا. لون: نحو: احمر بسیار سرخ شد، وانشہاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، واهار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافْعُوَال بناء مقتضب یجیء للمبالغة. وفعلل لمعان كثيرة، ولم یُروَ إلا صحیحا أو مضاعفا ومهموزا قليلا. تفعلل یتطوع فعلل، وقد یقتضب. وافعلل لازم یتطوع نحو رزل ووسوس نحو دحرجته فندحرج فعلل، وكذا افعلل، ویجیء مقتضا، وفي الملحقات مبالغة أيضا.

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظی کہ حروف اصلی آں حرف علت و ہمزہ دوو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظی کہ از اصولش ہمزہ بود، و معتل لفظی کہ در اصول آں حرف علت ست،

بناء مقتضب: [غالبا و گاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس و احووی.] و آں عبارت ست از ہائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، و خالی باشد از حروف الحاق و حروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) **یجیء للمبالغة:** و انما لازم نحو: اجلوز و گاہے متعدی نحو: اعطوط البعیر. **کثیرة:** ینعسر ضبطها، منہلہ آں قصر است نحو: ینسمل بسم الله الرحمن الرحیم خواند، و الباس نحو: برقعہ برقع پوشانیدم او را، و مطاوعت خود نحو: غطرش اللیل بصرہ فغطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قلیلا: ای مہموز صرف، و مع ہذا الزمرہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، و مہموز العین البلارة گرمیختن، و مہموز لام نحو: کرفا الله السحاب متفرق گردانید خدا البراء، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: نائاة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: و برائے تحول نحو: ترندق، و تعمل نحو: ترفع، و جز آں ہم آید. **قد یقتضب:** ای مجر و معنی او نمی باشد نحو: قہرس بناز خرامید، **یتطوع فعلل:** نحو: تعجرہ فانعجر ریخت او را پس ریخت شد. **مقتضب بر آید** نحو: اعرففظ الرجل مقتضب شد. **کذا:** ای لازم بقید المبالغة و یتطوع فعلل نحو: طمأنته فاطمان. **یجیء مقتضا:** اکفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة أيضا:** مع موافقة الملحق في الصیغ و الخواص و المعنی. **افعال:** متصرف باعتبار حروف اصلی. **چہار قسم:** ای بیرون ازیکہ ازینما نباشد، و ایں تقسیم نزد اکثرین است، و بعضے بر دو قسم صحیح و معتل ہائہ انداد.

دوو حرف یک جنس: چوں: ضرب و بعثر و رحل و جعفر و سفر حل. **ہمزہ بود:** چوں: أمر و سأل و قرأ و طأطأ و أنس و لؤلؤ و اصطبل. (رکاز الأصول) **حرف علت ست:** چوں: وعد و قال و رمی و وسوس و يستعور. (رکاز الأصول)

و مضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سه گونه است: مہموز فا
نضکس ف، و عین ض و لام فکس ض ن، و لام فکس ض ن، و معتل دو نوع است: مفرد
و لقیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضف سکح یضف سکح ح، اجوف سونض سیض ن،
ناقص نسکفوض ضف سی کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزل یا نه، چون: مد لکن لازم آید که سلس و ددن و هجج و اشل
مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح است مگر آنکه گویند: لہنا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادیر الوصول)
بر سه گونه: زیرا کہ ہمز و یا فاء کلمہ است یا بین کلمہ یا لام کلمہ.

نضکس ف: جمع حروف اشاره با یواب مطروست، و علی حدو کردن عبارت از شدہ: چہ شدو جدا افتادن از جماعت است، پس
مراد از ن نصر نحو: الأخذ حرقن، و از ضا ضرب نحو: الألت کم کردن، و از کاف کرمہ چون: الأدب فرہنگی وادیب
شدن، و از سین سمع نحو: الإذن، و ستوری وادون، و از فاء فتح نحو: الأیہ فراموش کردن، و ہنچنین اشارات آئندہ باید فہمید.
(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

و عین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرافعة مہربان شدن. س: السام سیر بر آمدن. ض: الزار باگت کردن شیراز سینہ.
فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الرداءہ بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الحناء عطاء وادون. و از ن کمتر: لہذا
از طریقم جدا نوشتہ شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (مہ) **مثال:** معتل فاء کہ مثل صحیح است و ر عدم تغیر.

و ضف سکح: [تقدیم و او اشاره بہ مثال وادیت. ص: الوعدہ وعدہ کردن. ف: الوہب ہبہ کردن. س: الوجہل ترسیدن.
ك: الوساء نکیو و روشن. ح: الورہ آما سیدن. و و حد بنید از نصر ضعیف است. **یضف سکح ح:** ض: الیسر قمار باختن.
ف: البیع وقت میوہ چیدن رسیدن. س: الینم یتیم شدن. ك: البیض بیدار شدن. ح: الیسر شگ شدن.

اجوف: اجوف وادی از س: الخوف ترسیدن. ن: القول گفتن. ص: الطوح ہلاک شدن. و از کرم نیز نحو: الطول دراز شدن
و مصنف فراموش کردہ، و یا کی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: ببہ ہلاک شدن. و ناقص وادی ن: الدعاء
خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرحوۃ ست شدن. ف: الخو دور کردن. ض: الخجو ہزانو نشستن. و یا کی ض:
الرمی تیر انداختن. ف: السعی ویدن. س: الخشیۃ ترسیدن. ك: هو الرجل مرو بمہنتائے عقل رسیدن. الکتابۃ سخن
کردن بچیز سے وادوہ غیر آں داشتن. (نوادیر الوصول)

سونض: تو موطن و او اشاره باجوف وادی، **سیض ن:** ای اجوف یا کی ازین ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود و ضنس لک، و مضاعف رباعی که فا و لام اول و عین و لام ثانیش، همچنین باشند نحو: ز نزل و تذذبذ.

مرکبات اوب نصر س، اید ضرب س، اتو نصر لک، ایدی ضرب س، واد ضرب س،
 یأس س ح، داو فتح ن ض، رای فتح ض، و با فکس ح، بوأ نصر س، شیء ضرب س
 لک، اوی ض، وای ض، اب نصر ض س،
رباعی مجرد رباعی مزید
 مهبوز فا ناقص وادی
 اجوف یائی مهبوز اللام

مفروق: که فا و لام حرف علت بود. **ضرب ح س:** ضرب: الوقایة نگه داشتن. ح: الولی نزدیک شدن. س: الوحي سوره شدن سم ستور. (نوادیر الوصول) **مقرون سض:** (که فا و عین یا عین و لام او حرف علت بود.) س: الطوی گرسنه شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادیر الوصول) **ضنس لک:** ض: الفرار گریختن. ن: المذکبین. س: العنصر چیزه را بردن از گزیدن. لک: الحیة دوست داشتن. (نوادیر الوصول) **اوب:** ای مهبوز فا و اجوف وادی، و اوب یعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چون: اوام تشنه شدن، و اوس عطاشا دون، و از سمع کم چون: اود کتر شدن.

اید: ای مهبوز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چون: کم پیوه شدن، و از سمع کم چون: اید توانا شدن. (نوادیر الوصول) **اتو:** بسیار چون: التو تقصیر کردن، و از لک کم چون: الاموة کثیر شدن. **ادی:** بدال ممله مهبوز فاء ناقص یائی، و آس بالضم مجند شدن، از ضرب بسیار آید، و از سمع قلیل چون: الاری کینه ور شدن. **واد:** مثال وادی مهبوز العین یعنی زنده و رگور کردن ض، و از سمع قلیل نحو: و اب غضبناک شدن. **یأس:** مثال یائی مهبوز عین نومیده شدن از هر دو باب. **داو:** مهبوز عین ناقص وادی بدال ممله فریب، و بمجهر راندن شتران، از فتح کثیر و از نصر قلیل نحو: السأو غمگین شدن، و از ضرب اقل.

رای: مهبوز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، و از ضرب قلیل نحو: الصبی بانگ کردن مرغ. (نوادیر الوصول)

وبا: مثال وادی مهبوز اللام مهیا کردن، از فتح، و الوضاء نیکو شدن، از لک، و التواء شکافته شدن گوشت، از سمع، و الوطاء پیا سپردن از حسب. (نوادیر الوصول) **بوأ:** اجوف وادی مهبوز اللام، و بالضم و الفتح باز گشتن، از نصر، و الدوء بیمار شدن، از سمع. **اوی:** مهبوز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وای: مهبوز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **اب:** مهبوز فاء مضاعف و ست بششیر بدون برائے کشتن از نصر، و الاثین نالیدن، از ضرب، و الال بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادیر الوصول)

وڈ س، یم س، طاطا تکاکا وھوہ تھوہ.

بدانکہ واوراوقن ضمہ واخست آں خوانند، ویا راوروق کسرہ واخست آں، والف راوروق فتح واخست آں، و ہر سہ را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف نقل یا باسقاط، و تحرک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف زیادت، نحو: آئت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ و میان حرفیکہ و فن حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل

و د: مثال واوی مضاعف و دست داشتن، از سمع قلیل. یم: مثال یائی مضاعف بدر یا افتادن، از سمع قلیل.

طاطا: مضاعف رباعی مجرود و مہمو، طاطا الطائر رأسہ پرندہ سرفرو آورد. (نوادیر الوصول) **تکاکا**: مضاعف رباعی مزید و مہمو پس یا باز آمد. **وھوہ تھوہ**: مثل مضاعف رباعی مجرود، وھوہ الکلب فی صونہ جزع آواز نمود، و پنجنین تھوہ مزید. ہیو صاحب پیشہ نیکو شد. **حرف مد**: [چہ ہر یکے از اشباع و فن خود پیدا سے شود.] حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبل حرکت مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود نہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردی)

حرکت دادن: با دغام چون: مد، و بدون آں نحو: «لن یکي الذین» (البیہ: ۱)، **انداختن حرف**: علت نحو: بعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، و حرف صحیح نحو: ظلت. **آئت**: بعد، اصلہ: آئت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلہ بهم رسیدہ بود از توسط الف منقطع شد. (نوادیر الوصول) **حرف**: تبدیل حرف در نحو: قال وداع ورس و أمسیت و ماء اصلہا: قول و یع و رلس و أمسیت و ماء. (نوادیر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت حرکت چون تبدیل ضمہ قاف قبل بحسره، پس ابدال در حرف علت و ہمزہ و حرف صحیح یافتہ سے شود. **پیچیدن یکے**: خواہ پنجنین باعتبار وضع بود چون: فو، یا بعد وضع چون: وعدت کہ وال را بتبادل نمودہ ادغام کردند. (منہ) **تقدیم و تاخیر**: تقدیم و تاخیر حروف نحو: آمار اصلہ: آثار جمع ہیر، و قسبی اصلہ: قووس جمع قوس، بعد عکس ہر دو و اورا یا کردہ ادغام کردند، سین و قاف را رعایت یا کسرہ دادن در اے و فن ثقل. (نوادیر الوصول) **بین: بین**: و آں را تسہیل گویند. **و فن حرکت**: آخرائین بین قریب گویند. **ما قبل ہمزہ**: آخرائین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست۔

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یام و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، و وجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل و خذ و مر شاذ۔ و ہمزہ متحرکہ بعد واو و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: **أفیس** و مقروء و خطیہ، و بعد ساکن غیر مذکور و الف و نون و نون الفاعل.....

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح با ساکن، چوں: سین اسم، و تحریک مثل ہاء اذهب اذهب، و ادغام چوں: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چوں: اصدق کہ میان ضا و زاء خواندہ سے شود، و بخذف چوں: حر، اصلہ: حرج۔ (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یام: مشارع ام، اصلہ: یامع بلغم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کردہ بما قبل وادند، پس ہمزہ متحرکہ شد و مقتضی تخفیف ساکن نہماند، و ثقل در کف از تحقیق ہمزہ پیشتر ست، و مراد از ازل جائے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند۔ و یووس مثل: یقول مشارع از او س بمعنی عطا دانست، و مراد از ان لفظی کہ در ان ابدال و اعلا معارض شود؛ زیرا کہ در ان اعلا سازند نہ ابدال۔ (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبل فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود بیا۔ و اگر ضمہ بود بواو۔ (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: و آن ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن ایمانا۔ **کل:** اصل آں اؤ کل و اؤخذ و اؤمر هست، قیاس بدل ہمزہ بواو متعوض است، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مر مر و و جائز ست۔ **نہ برائے الحاق:** احتراز ست از حیثا و حوا و ب کہ واو و یاء برائے الحاق ست۔ **أفیس:** تغیر افوس، مثل: افلس جمع فاس بمعنی تیر، اصلہ: افینس، ہمزہ رایہ کردہ ادغام کردند، و پنجمین مقروءہ، اصلہ: مقروءہ، و خطیہ مصدر بمعنی خطا و اصل خطیہ بود قاعدہ مذکورہ جاری کردند۔

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساء و زیراک الف حرکت نہ پذیرد۔

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واو و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واو و یاء اصلی چوں: سو، یا زائدہ برائے الحاق، نحو: حیثا، یا زائدہ در کلمہ دیگر نحو: باعوا أمواطم۔ **نون انفعال:** احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اوعج؛ زیرا کہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ و او را دہند خلاف وضع لازم آید، و جاء نظر و انظر عند بعضهم۔ (نوادر الوصول)

روا کہ بیفتند وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وَجِبَلْ وَبَاعُوا مَوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
وَلَحْمَرَ، لیکن حذف در یوی و یوی آه و صرف اَرَى و یَرِی لازم شده، وینچیء مَرَاة. و متحرکه
بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا ساقطه نحو: ائمة و جاء، و گرنه واؤ شود نحو: اودام. ابن
مالک مضمومه را باواؤ بدل کند، و نزد اخفش مکسوره بعد مضمومه واؤ شود. و ساکنه و متحرکه بعد
متحرکه یا ساکنه یاء گردد در موضع

روا کہ بیفتند: و بین بین نکنند؛ تا شبہ ساکنین لازم نیاید، و بعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی و یائی نکردہ
باشند، و ہم تخفیف، بحذف المفعول است. و کوفیان و بعضی بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننمودہ اند،
چوں: رفو و رفقاء. (رضی) **سل:** اصله: اسال، حرکت ہمزہ دوم بسین داوہ اقلندند، پس ہمزہ اول را بعد م حاجت.
جیل: بمعنی گفتار، اصله: جیلل بر وزن جعفر ملق بآن، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بیا. اقلندند، و حرکت ہمزہ دوم بر واؤ بیائے
الفاق کہ بمنزہ حرف صحیح ست تثبیل نباشد.

باعوا مَوَاهِمَ: فروختند ما بہائے خود را، اصل آن: باعوا اموالہم، حرکت باواؤ زائد کہ در کلمہ دیگر است داوہ، و ہمزہ را حذف
کردند. **لمو:** اصله: لم ارای، یاء بلم افتاد لم ارا شد، پس حرکت ہمزہ دوم بر او و حرکت ہمزہ اول بمیم برود و ہمزہ انداختند.
الحمر و لحم: اصلہما: الاحمر، حرکت ہمزہ دوم بلام داوہ اقلندند، پس کسیکہ اعتد او این حرکت نمود ہمزہ وصلی بہجت استغنا
انداشت، و ہر کہ برائے عروض معتد ندانست باقی داشت. (شروح) **یوی و یوی:** ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
و مضارع بلام امر وئی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل ممتنع، و در باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحہ بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چہ اصل مراة مراة است. **ائمة:** اصله: اء ممة، کسرہ میم ہمزہ ثانی داوہ
اوغام روند ائمة شد، پس ہمزہ ثانی متحرک خود مکسور گردیدہ باشد. **جاء:** اصله: حای، یاء بعد الف فاعل ہمزہ شد، پس ہمزہ
دوم بہجت کسرہ اول یاء شد حاء ی گردید، قاعدہ داغ جاری کردند. **مضمومہ را:** پس جاءء جاءء و نمودہ، قاعدہ داغ جاری کنند.
بعد مضمومہ واؤ: چوں: اویب و راءیب، و بنا بر قاعدہ مذکور اویب باید.

ساکنہ و متحرکہ: ای اگر ہمزہ ساکنہ و متحرکہ بعد ہمزہ ساکنہ یا متحرکہ در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزہ در مخرج واؤ شد
بہجت بعد، و نہ بین بین کہ تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چار صورت است: متحرکہ بعد متحرکہ قرأ کجعفر، متحرکہ بعد
ساکنہ قرأ کفمطر، ساکنہ بعد متحرکہ قرأ کجعفر، ساکنہ بعد ساکنہ و قرأ کفمطر یوقف. (نوادر الوصول)

لام، و مفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردود و بعد ضمہ واو جوازا، کمیر و جون، انخفش مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و بعکس، و بعضے گفته اند: رواست قلب متحرکہ بوفق حرکت ما قبل. و در مانند مستهزؤون و سُبُلَ بَینِ بَینِ ست، و در ہمزہ بعد الف بَینِ بَینِ قریب ای وجہ اول از دو وجہ مذکور، چنانکہ در سَأَلَ وَسَمِ وَمُسْتَهْزِئِينَ وَرُوُفٌ وَرُوُوسٌ إِذَا اجْتَمَعَ أَكْثَرُ مِنْ هَمْزَيْنِ ای قبل اصول مہجوز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتح مضمومہ بعد مضمومہ خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو.....

کمیر: اصلہ: مِرَّ بمعنی کینہ و دشمنی. **جُون:** در حون جمع جونہ ظرفی از ظروف عطار. **بکس:** [ای مکورہ را بعد ضمہ واو سازد، چون: سول در سنل،] بمقتضائے عبارت فارسی بیائے موحدہ اولی ست، و بعضے بسیط مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول) **قلب متحرکہ:** ای مطلقاً در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بوفق حرکت ما قبل بدل شود چون: یلتئم در یلتئم، و میر و جون در یں قاعدہ داخل است، کذا فی "الوادر" وغیرہ.

مانند مستهزؤون: یعنی چنانکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، و مکور بعد ضمہ آید. **بَینِ بَینِ:** قریب مشہور واضح ست، و بعضے بعید کنند. **بَینِ بَینِ قریب:** و بعید بجهت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، و حذف کردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردود، و نقل حرکت بالف محال. و قلب بواو و یاء جہت التقاء ساکنین روا شد، و اوام ہم در الف جائز نیست. و سیویہ گفتہ: بعضے ہجو ہمزہ را حذف و در پشای گویند، و نزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست و ہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردود، و اگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیشتد، چون: ما حسن در ما أحسن، و إلا باقی مانند، مثل: ما شد و در ما أشد، کذا فی "الرضی".

چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بَینِ بَینِ قریب است نہ بعید؛ چہ چنانکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب و بعید یکسان باشد، پس از مشہور و اصل عدول نتوان کرد. و در سَمِ و رُوُف اگر بَینِ بَینِ بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ و ضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) **سَمِ:** مکورہ بعد فتح.

إذا اجتمع: ہر گاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم و چہارم، و باقی داشتہ شود اول سوم و پنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التماس دو کلمہ پیدا شدہ پس تخیل نباشد، و آن مختار قراء کوفہ و ابن عامر است.

تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تخیل حرفے اگر چہ عارضی باشد موجب نقل است.

یا بطریق منفرد، یا اول بطریق افراد، و ثانی بطرز مجتمع، و تخفیف کے پر وجه مذکور، وحذف کے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد مکسورہ، و عکس آن بواؤ، و توسط الف در مانند آنست، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو: **أَلْحَسَنُ عِنْدَكَ وَآمِنُ اللَّهُ.**

اصول معتل:

واؤ مضموم و مکسور در اول کلمہ و مضموم در
نہ، مانی

بطریق منفرد: یعنی گویا ہمزہ دیگر باو نیست، پس در جاء أحد ہر دو را بین بین قریب کئی چوں: سأل، و در پدرأ أحد اول را بین بین قریب و دوم مبدل بواؤ مثل: حون، و در جاء أهل در ہر دو تسبیل مشہور. و چوں قواعد ہمزہ منفردہ معلوم کردہ ہمہ امثله وازدہ گانہ کہ از تباہرے آید باید فہمید، و لا در شرح باید دید. **بطرز مجتمع:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، و دوم را بدل بواؤ کئی چوں: أودم، باقی بر قیاس.

پر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعہ در ثانی، پس در فاری آبیہ اول را یاہ کنند و ثانی را بین بین، یعنی ہر دو طریق افراد، یا ثانی را واولی بطریق اجتماع. (نوادیر الوصول وغیرہ) **بطرز ساکنہ:** ای بوفیق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، و در أولیاء آمی بواؤ، و در من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [این وما بعدش شرط حذف و قلب ہر دو ست.] و اگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمہ نبود، چوں: لم بنا أحمد حذف و قلب جائز نباشد. (در کاز الأصول) **عکس آن:** مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد وبقراً وسان. **مانند آنست:** ای چنانیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ دیگر غیر وصل و رأیہ الف در میان آرد؛ تا اجتماع دو ہمزہ نشود، و الف برائے کرامت اجتماع سدہ بمشکل نوشتہ نشود. (در کاز الأصول)

نحو أَلْحَسَنُ: [چنانیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دران الف مبدل از ہمزہ ولام تعریف، و الف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفہام بہ خبر نشود. **آمین اللہ:** و دو ساکن و رأیہ الف ویاہ است، و این نزد بصریان مثل آنکہ مفرد ست بمعنی قسم یا حرکت، و نزد کوفیہ جمع بمعنی ست؛ زیرا کہ مفرد برین وزن نیاید. و آنکہ و آخر و غیرہ عجی ست، و بہت و دو لغت آن از "قاموس" در یاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأَحَدٌ وَتَجَاةٌ شَاذٌ. لَیْنٌ غَیْرُ مَدٍّ غَمٌ بَعْدَ کَسْرِهِ یَاءٌ گَرْدُو و بَعْدَ ضَمِّهِ وَاوٌ، و ضَمِّهِ مَائِدٌ بَیْضٌ وَ حِیْکِی کَسْرُهُ شُود، و در طَوْبِی و کَوَسِی اَسْمِیْتُ غَالِبٌ آمَدَه. و اوے که بَعْدَ فَتْحِهِ عِلَامَتُ مَضَارِعٍ وَ قَبْلُ کَسْرِهِ اِفْتِدِیْنْتُمْ، چوں: یَعْدُ و یَضَعُ آه و نحو: عَدَّ تَبَعَ مَضَارِعَهُ، وَ جَاءَ یَنْسُ و یَائِسُ، وَ فی نَحْوِ: یُوجِلُ یُاجِلُ و یُجَلُّ و یُجَلُّ و یُجَلُّ. و اوے که فائے فَعْلٌ بُوْد و از فَعْلُش اِفْتَادَه یَفْتَدُ چوں: عَدَه. لَیْنٌ فائے اِفْعَالٌ که از همزه نَبُو تاء شُود و در تاء مَدٍّ غَمٌ بَلَعْتُ فَصِیْهَ.....

همزه گردد: چوں: أَحَدٌ: که در اَصْل و وَ شَاخ و آدُو رست. أَحَدٌ: که در اَوّ و اَوّ مَفْتُوحَه همزه بدل شد؛ چه اَصْلُش و حَدّ بُوْد. تَجَاةٌ: که در اَوّ و اَوّ مَفْتُوحَه در صَدْر بتا بدل شد؛ چه اَصْلُش و جَاه رست. شَاذٌ: زَیْرَا که وَاو مَفْتُوح در اَوّل کَلِمَه ثَقِیل نیست، و قلب وَاو مَضْمُوم همزه باید نه تاء. (رکاز الأصول)

بعد کسر: و جَو با اَگَر دَرِکِت کَلِمَه باشد؛ چه لَیْن حرف خَفِیف است که اَعْتَاد آں بر قَوِی ناموافق ثابت نماند، و مَدٍّ غَمٌ مَر کَاه مَسْتَلِکَت در مابعد است فِتْحِ آں با حَرِکَت مَخَالِف مَضَانَّتَه نَدَارَد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محارِب جمع محراب، و میزَان اَرْمُوزَان. بَعْدَ ضَمِّهِ وَاوٌ: نحو: قَوُولٌ مَجْهُولٌ فَاوُلٌ، و مَوْفِی اَرْمِیقِن. و ضَمِّهِ: یعنی جمیعَه از اَفْعَل صفت بر وزن فَعْل آید، یا صفت بر وزن فَعْلِی اَحْرَعِیْنِش یاء بُوْد وَاو نَمُکِنْد، بَل ضَمِّهِ را کَسْرَه گَرْدَانْد؛ از اَن که صفت بمشابهت فَعْل ثَقِیل است و وَاو هم ثَقِیل. (نَوَادِرُ الوُصُول) حِیْکِی: زَیْنِکَه مَر دُو دُو شِ خُود را در رِ قَتَار بَجَنَانْد. طَوْبِی و کَوَسِی: در اَصْل طَبِیّی و کِیْسِی بُوْد، و قِیَاس بدل ضَمِّهِ بَکَسْرَه است.

اسمیت غالب: اول نام درخت و در جنت دوم اسم زَیْرَا که است؛ لَیْزَا یاء وَاو شُد. یَعْدُ: مِثَال کَسْرَه تَحْقِیقِی، اَصْلَه: یُوْعَد. یَضَعُ: مِثَال کَسْرَه تَقْدِیْرِی که بمناسبت حرف حَلَق فِتْحَه شُد. یَنْسُ: در بَیْس مَضَارِعُ بِحَرْفِ یاء خِلَاف قِیَاس. یَائِسُ: قلب یاء بَالِف خِلَاف قِیَاس. نَحْوِ: یُوجِلُ: ای در مِثَال وَاوِی از یَاب عَلَه چَهار فِتْحَتِ سِت اَصْل یُوجِلُ.

یاجل: بَقَاب وَاو بَالِف که اَخْف است. یُجَلُّ: بَقَاب وَاو یاء بَکَسْر عِلَامَت مَضَارِعُ، و اِیْن اِفْتِشَاؤُ تَرَسْت. (مَه) و اوے که: ای مَصْدَر مَکْشُور الفاء یا فائے فَعْلَه بِالکَسْرِ باشد. از فَعْلُش اِفْتَادَه: وَاگَر از فَعْل یَفْتَدَه یَفْتَدَه یَفْتَدَه؛ وَاذ و وِصَال. عَدَه: در اَصْل وَعَدٌ یا وَعَدٌ است بِنَابَر قَوَلِیْن حَرِکَت وَاو بَیْس حَذَف کَرْدَنَد کَسَائِکَه اَصْلُش وَعَدَ گُو یَفْتَدَه را عَوَض حَذُوف دانند. از همزه نَبُو: اَصْلِی یَا بَدَل اَز لَیْن باشد. در تاء مَدٍّ غَمٌ: چوں: اِنْتَسَر اَصْلَه: اِنْتَسَر از اَسْر بَعْنِی بَسْتَن.

بلغت فصیح: ای ابدال بلغت فصیح واجب است.

چوں: اتقد واتسیر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چوں: أوصل
أصله او تفقد أصله ایشر از بصر
 وأوّل. واؤ ویاء متحرک نه بعارض بعد فتح لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد ونه در
 حکم آن، ونه فاء کلمه، وقبل مدّه زائده والف مثنیه ویاء مشدّد ونون تاکید نیفتد، وکلمه بر وزن
چوں عسوی
 فعلان وفعلی نباشد، ونه بمعنی کلمه که دران تعلیل نه پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی

دو واؤ متحرک: احتراز است از مثل: وؤری که هر دو متحرک نیست همزه گردد: برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واؤ ثقیل است
 وپنجم عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، هافهم. (رکاز الأصول) أوصل: جمع واصله در اصل
 وواصل بر وزن فواعل. أول: جمع اولی مؤنث أول، أصله: وؤل بر وزن فُعل.

واؤ ویاء متحرک: نه ساکن، پس در قول: حبل الف نشود؛ زیرا که فتح ما قبل واؤ ویاء ساکن ثقیل نیست، ولبعض قلب جائز دارند؛
 زیرا که اقتران متجانسین اولی است. نه بعارض: برابر است که آن عارض منقول از غیر بود، مثل: حوب وحبل که در اصل
 حواب وحبّال بود، یا غیر منقول از ان چوں: احشوا الله واحشي الله. (رکاز الأصول) فتح لازم: احتراز است از عارض
 چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمه دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گایه باشد یا بتقل و غیره حاصل آید
 وفاء، همیشه مفتوح است، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی است، پس حرکتش پنهان باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، علت قلب آنکه هر دو بمنزله دو حرکت است، وحرکت ایشا وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر،
 واولی چار حرکت در یک کلمه ثقیل است، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزله دو حرف مدست و اجتماع آن گران باشد، پس الف
 آوردند که حرکت نه پذیرد. ولبعض این واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنابر آن لازم می آید که در قول وبيع مصدر بهم قلب کنند،
 ورنه اجتماع نمکند که علت مشترک است. وجوابش آنکه علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛
 چه الف مبدل منه ساکن است، کذا فی "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آن واؤ ویاء عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا اولی اعلا لاین لازم نیاید. نه در حکم آن: چنانکه لام
 ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعو. ونه فاء کلمه: نحو: توسط زیرا که مجردش سالم مانده.

قبل مدّه زائده: چوں: جواد وعبور وطویل. الف مثنیه: چوں: دعوا تا بمقدّر متبسن نشود. نون تاکید: نحو: احسنون
 واحسنین برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلان: چوں: جولان وحبوان وحیدی؛ زیرا که در معنی ایشا اضطراب است، وحرکت
 لفظ بران وال، پس حذف نمکند. که دران تعلیل: چوں: غور و صبد بمعنی غور و اصبد.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال و باع و خاف و دعاً دعوا دعت دعنا دعون. هر واو و یائیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسرۂ آنرا بجائے ضمّه ما قبل بری چوں: قبل و بیع و اختیار و انقید، یا بیگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد است بعد حذف عین با اجتماع ساکنین کسرۂ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گر نه ضمّه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واو و یائیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دبی بشرط: آن کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغه تعجب
چون اسود و ابیض

قال و باع: أصلهما: قَوْل و بَيْع، هر دو جامع شروط و علت بوده اند. دعوا: تنهیه برائے نبودن شرط تعلیل نشد. دعت: از دعوت، واو الف شده بقرآن ساکن لفظی افتاد. دعنا: از دعوت، الف با اجتماع ساکن تقدیری که تاء است بیفتاد، و بعضی دعنا گفتند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز است از عور و صید که معروفش مغل نیست. بجائے ضمّه: بعد از آنکه ضمّه و او را بمناسبت کسرۂ یاء گردانی، و این لغت اصح است. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا. مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آن مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسرۂ اینجا برائے رعایت باب ست، و آن از دلالت بر حرف محذوف هم بود. قلن: بصیغه معروف مثال ضمّه، اصلش: قولن که نه یائی ست و نه از باب مکسور العین و در صیغه مجهول ضمّه و کسرۂ نیز جائز است و کسرۂ خالص اشهر و اصح. بعن: مثال کسرۂ فاف و یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسرۂ فاء و واوی که از باب مکسور العین، أصله: خوفن. نه لین: احتراز است از بوع و سید که در اصل باع و سیود بود. ای مصدر: تفسیر شبه فعل ست، و چون این معنی خلاف اصطلاح مشهور ست، لهذا تفسیرش بر داشته. بوزن عروضی: که عبارت است از مقابله سکون بکون و حرکت مطابق بحر که بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: مَعُونُ بوزن فعول. ملحق: احتراز است از اجوند ملحق بـ "اخرنعم" اگر در آل قلب نمایند الحاق در یافت نشود. ناقص: احتراز است از مثل: يقوي؛ تا توانی اطلاق لین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: عور و اسود؛ چرا که باب افعال و افعیال چون اصل است در لون و عیب مخالفت صفت آن واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند و مضارع محمول برانست، (در کاز الأصول) صیغه تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا که غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال دووم با مرش متمسک نشود.

وصیہ اسم آلہ نبود، و در شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از آن و اویش زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آن حرکت اگر فتح بود واؤ و یا الف گردد چون: بقول و یبیع تا یقلن و یبعن و قل و قولاً آه، وبع و یبعاً آه، و مقول و مبیع و یقال و یباع و یخاف آه، و خَفَّ خافاً آه، و أقام إقامة و استقام و استقامه، و در مفعول یا ئی ضمیر منقول را کسرہ گردانند و واؤ مفعول را یاء و در و تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطبوع، و در واوی کم. و اویکہ عین مصدر یا جمع و بعد کسرہ باشد.....

وصیہ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چون: مقول و یخیط، یا برائے مبالغہ فاعل متل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعلیلش جهت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورتہ التباس نشود، و تعلیل مفعول مشابه مفعول میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تنوع بر وزن تضرب بکسر تاء و فتح را کہ در آن بحیث نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند و تباہ گویند. (شروح) **زائد مشترک:** میان اسم و فعل چون: همزه و تا و یا و نون بخلاف میم کہ مخفص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چون: مثقال. **الف گردد:** زیرا کہ در اصل متحرک بود و ما قبل آنہا اکنون مفتوح شد.

قل: این تمثیل و تہتہ درست شود کہ قل و یع از اقول و ابیع گویند. (نوادیر الوصول) **مقول و مبیع:** أصلهما: مقول و مبیوع، و در اول حرکت واؤ اول بما قبل وادہ انداختند، و در ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد، و واؤ مفعول برائے کسرہ ما قبل یاء شد، و این ضمہ نزد مخفص ست، و سیبویہ و خلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) و در واوی این وزن قیاسی ست، و مشبب و ملجم از شوب و لوم نادر. (نوادیر الوصول) **یقال:** امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ و یا الف گردد. **إقامة:** اصل إقامة و استقامہ اقوام و استقام، یو چون بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش و قلب آن بالف اول یا ثانی را علی الاختلاف میان مخفص و سیبویہ حذف گردند تا ہر دو آخر عوض وادند کہ فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاہے در اضافت تاہ نیارند، چون: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نئے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب مخفص گذشت، و ہمین وزن قیاسی ست، و مہرب از ہمیت شاذ. **مطبوع و معیوب و محیوط و مدیون:** و در واوی کم: نحو: مصووغ و مصوون؛ زیرا کہ ضمہ ہر واؤ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر:** احتراز است از آنکہ در غیر مصدر وجع بود نحو: عوض و حیوان. **بعد کسرہ:** احتراز است از دوام و ہوار بالفتح و دوام و دووار بالضم.

و در فعل و واحد معتل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چون:
 قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. و او یاء عین فاعل که در فعلش معتل بود، یا مرا و را فعل نبود
 همزه گردد چون: قائل و بائع. چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود
 چون: یوافع و أوائل، و همچنین هر مدۀ زائده بعد آن نحو: رسائل. الف زائده که قبل الف
 مفاعل و مفاعیل افتد و او شوو نحو: قواریو. در کلمه
 برین وزن بوزن صوری

و واحد معتل بود: قبل الف افتد یاء، و این احتراز است از جواز مصدر حاوز و طوال جمع طویل.
 قبل الف: احتراز است از عودۀ جمع عود بالفصح شتر بیر. یا شوو: بجهت تعلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در آن بمنزله معتل،
 و بجهت ثقل و او بعد کسره که بمنزله خروج از کسره بغیر است. نه در ناقص: احتراز است از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب
 نکردند؛ تا توالی اعلا لین نشود. قیم و قیام: در اصل فوم و فوام مصدر فام، و آوردن و ومثال اشارۀ بآنست که بودن و او قبل الف شرط
 نیست. دیم و جیاد: هر دو مثال جمع، اصل اول دیم جمع دیمه باران دائم، و دوم دیم جمع جید از جید بقانون سید، أصله: جواد.
 ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمیعۀ و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد. که در فعلش: احتراز است از عاو و
 و صاید که در فعل هم معتل نه شده. همزه گردد: اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.
 الف مفاعل: یعنی لفظی که برین وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. پسین: جهت استیصال دو حرف علت
 که میان آنها فاصل خفیف است در جمیعۀ از جهت طول بنا ثقیل است. (رکاز الأصول)

بوائع: أصله: بوائع مثال مختلف همچنین عیال جمع عیال، عیال: عیال. (نوادر الوصول)
 أوائل: أصله: أوائل جمع أول مثال پرو و او است، و همچنین عیال جمع حیر مثال پرو و یاء، و در طوایس که وزن مفاعل ندارد
 همزه نشد. همچنین: ورائه و همیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدۀ زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است.
 (رکاز الأصول) مدۀ زائده: احتراز است از حذاول و معایش که و او یاء در آن اصلی است.
 و او شوو: زیرا که تکبیر و تصغیر از یک باب است، و در تصغیر الف و او شے شود نحو: ضویرب و ضویرب.
 قواریو: جمع فازرة بمعنی شیشه و بول مریش که پیش طیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهده.
 در کلمه: ای یک کلمه اگر چه یکی باشد، چون مسلحی، مخلاف و یزید و رأیت یدی و اصل.

که واؤ و یاء بهم آیند و اولین ساکن غیر مبدل است واؤ یاء شود و یا در یا او غام یابد، و اگر هر دو
 ضمه بود کسره گردد نحو: سَید و مرمی، و بیگن یائے ووم از سَید جوازاً، و از کینونة
 و جوبا. و اوسے که سوم بود چون پیشتر رود نه پس ضمه یا شود نحو: یدعی یدعیان
 یدعون، و اعلیٰ اعلیٰ اعلو، و همچنین و اوسے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت
 فعلان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمه و کسره از لینے که پس حرکت آید نه فتحه ازاله نمایند
 بنقل الحرف قبل ضمه کسره بود و بعد آں واؤ و قبل کسره ضمه و بعد آں یاء، و گرنه بلا نقل نحو: خشوا
 و قووا و یرمی یر میان یرمون، یدعو یدعوان یدعون،.....

اولین ساکن: و اگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: صویل. غیر مبدل: احتراز است از بویع و تنویع که تعلیل در آن
 موجب التباس باشد یا مجهول تفعلیل و تفعل ست. واؤ یاء شود: از جهت مناسبت در لین و جسر و توسط، و کس کردند جهت خفت
 یاء. بیگن یائے: برائے قرب او از محل تغییری آخر. و از کینونة: بسبب طول بنا، اصل آں کینونة بود.
 و اوسے که: از تنجایان ناقص است. نه پس ضمه: احتراز است از یدعوا چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغییر است.
 یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر و انکساره و وقوع بعد کسره و حمل واقع بعد کسره بر آں. نحو یدعی. و اصل یدعو یدعوان
 یدعوان بود، واؤ و ماضی و مصدر آنها سوم بوده در اینسار اربع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، و در ثالث الف شده از
 اجتماع ساکنین افتاد، و در ثانی بحال ماند، و همین است حال اعلیٰ الح که واؤ و مجروش سوم بود. (نوادر الوصول)
 همچنین: ای واؤ یاء. گردد برائے انکساره و اء بعد کسره. دعوا: در اصل دُعُو و اء اول بقاعده مذکور یاء شد و ضمه بما قبل و اوند بعد
 از حرکت آں، و یاء باجتماع ساکنین افتاد. نه فتحه: چه موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی و یرمی مجهول، چنانکه گذشت.
 ازاله نمایند: برائے نقل ضمه و کسره بر حرف ملت خصوصاً با شرط مذکور. خشوا: اصله: خشوا قبل حرف علت مضموم کسره
 است و بعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد از حرکت ما قبل، و حرف علت باجتماع ساکنین افتاد.
 قووا: اصله: قووا و تعلیل مثل خشوا. یرمی: اصله: یرمی ضمه یاء بلا نقل افتاد، چه قبل ضمه او اگر چه کسره ست و اء بعد
 آں نیست. (نوادر الوصول) یرمون: اصله: یرمیون، و تعلیل چون خشوا. یدعو: اصله: یدعو، ضمه از واؤ بلا نقل
 افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه و اوست و نه قبل آں کسره. یدعون: اصله: یدعون و اء بعد ضمه و اء بلا نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، و تدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض کہ طرف متمکن و بعد ضمہ بود بعد کسرہ گردو نحو: تَلَقَّ وَأَدَلَّ، چنانکہ واو و یاء بعد واو مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکہ بر فُعُول ست دو واو آخرش یاء ^{بعد کسرہ و میگرد} شود و پس کسرہ نحو: دَلَّی بضم دال، و قد یکسر اتباعا، و ہمچنین دو واو آخر بعد واو نحو: مقوی و قد جاء مَعْدِي و مرضی. حرف علت آخر ^{للام قبل} کلمہ اگرچہ قبل تائے عارض بود بعد الف زائدہ ہمزہ گردو

رام: أصله: رامي، ضمّ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچہ کسرہ است، لیکن واو بعد آں نیست. (نواذر الوصول)
تدعین: أصله: تدعوين، قبل لین مکور ضمہ است و بعد آں یاء، حرکت لین بما قبل وادہ باجتماع ساکنین انداختند.
ترمین: أصله: ترمين، از او حرکت بلا نقل شد؛ زیرا کہ نہ لین مضموم است و نہ قبل ضمہ کسرہ نہ بعد آں واو.
غیر عارض: احتراست از مثل کفو احد کہ در اصل کفو ابمزہ بود. **طرف متمکن**: ای اسم متمکن، نہ در عین آں چوں: فوول جمع فائل، و نہ در طرف اسم مبنی و فعل نحو: هو و بدعو. (رکاز الأصول) **بعد ضمہ**: اصلی نہ بعد سکون یا فتح چوں: دلو و ظی و عضو و رحي و بعد ضمّ عارضی مثل: أبوه. **بعد کسرہ** **تلق**: ای ضمّ ما قبل کسرہ بدل گردو جبت ثقل حرف علت در آخر ویرائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکاز الأصول) **تلق**: أصله: تلقّي مصدر تعلق، و ادلی جمع دلو، أصله: أدلّو بعد قاعده مذکور یاء از ہر دو بقاءون قاص افتاد. **حرف تانیث**: نحو: قویه، أصله: قویه، ضمّ ما قبل و ادلی کسرہ شدہ واو بمناسبت آں یاء. **فعلان**: بضم عین چوں: قوبان، أصله: قووان. **بر فُعُول**: [بضمّ عین و مشتق بر دو واو.] و در فُعُول مصدر ادغام بے ابدال و بابدال ہر دو آمدہ نحو: جتو و عتو، و جتی و عتی. (منہ)
آخرش یاء شود: کہ یکے واو مفرد است دوم واو جمع. **پس کسرہ**: یعنی ضمّ ما قبل بکسرہ بدل شود. **دلی**: أصله: دلو، جمع دلو، ہر دو واو یا کردہ ادغام نمودند، و ضم لام بکسرہ بدل شد. **مقوی**: أصله: مقوؤ، واو میانہ را بجبت سکون و ثقل اجتماع سہ واو فاصل ضعیف قرار وادہ و اخیر را بقاعدہ اول یاء کردند، پس واو دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمّ واو اول را کسرہ دادند.
معدی و مرضی: یعنی دو واو را کہ بعد واو نباشند نیز یاء بدل کنند، أصلهما: معدو و مرضو، و قیاس آں مَعْدُو و مَرَضُو است. **تائے عارض**: احتراست از کلمہ کہ در آں تائے لازم بود چوں: نفاوت و درایہ. **ہمزہ گردو**: وجہ وقوع در محلّ تغیر بعد الف زائدہ مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمزہ فتح آخر بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را ہمزہ کردند، و حذف نمودند؛ تا ممدود منظور نشود، و اول را بجبت امتناع تحریک مدّ زائدہ حرکت نہادند. (رکاز الأصول)

نحو: کساء و عباة. فعلی اسی یائے لامش واو شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسی عکس بود
چون: دنیا و علیا، نه غزوی. ^{بالفتح}همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفروش چنین نبود
یا، شود، و فته یابد و یا الف گردد چون: خطایا، نه شواء. و نزد بعضی اگر لام مفروش و او سالم بود آن
همزه واو شود نحو: آداوی و هراوی. یائی که بعد ضمه و آخر فعل است، یا قبل حرف تانیث، یا دو ^{برای تخفیف}
زائد فعلان واو شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و با اتصال ضمیر فاعل و نون
که الف و نون است
تاکید باز آید

کساء: أصله: کسار، و جاءت الواو بعد الألف فهمزت. عباة: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عباية
نوع از گلیم. اسی: نه وصفی که در آن یا در بحال وارند. واو شود: برای فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ از آنکه صفت
ثقیل است، و یا: خفیف و اسم خفیف و واو ثقیل، پس طریق تعادل پے نمودند. صدیا: که صفت ست بمعنی زن تشد.
عکس بود: ای واو لامش یا، شود بهجت ثقیل آن از ضمه و واو، غزوی: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیا، بدل نکنند برای
فرق. همزه که: این قاعده در اصول مهور باید. مفاعل: ای در جمع برین وزن بوزن صوری.
چنین نبود: بهجت اشکرا و قوح همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل است، و یا همزه اقرب ست از واو. (منه)
یا الف گردد: برای حرکت و افتتاح ماقبل. خطایا: اصلش خطاء ی جمع خطیئة، همزه در میان الف و یا، در مفاعل افتاد، و در
مفروش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. شواء: جمع شائبة همزه در آن اگر چه میان الف و یا، ست، لیکن در مفروء همچنان بود.
همزه واو شود: برای مناسبت مفروء، چنانکه در شواء، مرعی و اشتند.

آداوی: جمع إداوة بمعنی مطهره آب، أصله: أدانوا، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واو را بهجت کسرة ماقبل یا،
کردند إداوی شد، اکنون قاعده مذکور یافتند، و چون در مفروء لام کلمه سالم است همزه را واو کرده فته دادند، و یائے اخیر بهجت
تحریک و افتتاح ماقبل الف شد، و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چون: فضو و هو قاضی و صاحب نهی ای عقل شد، اصل آن فضي و هی. فعلان: بالضم چون: رموان
مرد تیر انداز. واو شود: تا خروج از ضمه بطرف کسرة لازم نیاید. جازم: مثل: لم ولما و لام امر ولای نمی و شرطیه و غیره.
بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و چنانکه حرکت نیاید حرفه که مناسب آنست چگونه آید، چون: لم یدع و لم
یرد و لم یفعل، و ادع و ارم و احش. (در کنار الأصول) باز آید: بهجت و قوح آن در مکمل که تحریک آن لازم است.

چوں: اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوْا اُدْعُوْنَ اُدْعِیْنَ وَلَمْ یَقِ وَقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجرّاً بیفتد و بدلش تنوین آید نحو: جواری و جوار. از دو یائے آخر مفاعیل رواست کہ یکے بیفتد و دیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاری، وطی در بقی و دُعِی بقاء و دعا گویند، بنو حارث و بعضی دیگر بجائے واو و یائے ساکن بعد فتح الف نیز خوانند چوں: تَابَۃٌ وَاِنَّ هٰذٰنَ وَاِنَّ ^{در نصب} ^{در فتح وجر} ^{در جمع بر وزن مفاعیل} ^{نسخ معروف عاش بھول} ^{در تنوین} ^{اس رید} ضاربان.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمہ ہم آیند ^{و آخر اسم نیز گویند}

ادْع: اسلسل ادعو، واو بامر افتاد. ادعوا: [واو بجہت لُوق الف ضمیر باز آمد. ادعوا: اصلش ادعو واو بجہت الحاق واو ضمیر باز آمد بعدہ ضمیر بر واو شوار داشتہ ساکن نمودند و باجماع ساکنین انگذند. ادعون: واو واحد بالحاق و نون تاکید باز آمد. ادعن: بضم سین و کسر آل، اصل اول ادعون بضم واو جمع مذکر، و اصل ثانی ادعون بکسر واو صیغہ واحد مخاطبہ، واو در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (منہ) لم یق: مثال لفیف کہ حکم ناقص وارو، اصلہ: لم یوقی، واو جہت وقوع بعد فتح علامت مضارع و قبل کسرہ افتاد، و یاء بجزازم. وق در اصل اوقی بود، واو بمناسبت مضارع و یاء بجزم، و ہمزہ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعیل: در حذف رفعاً و جرّاً و اثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیا بہت تخفیف بسبب طول منیہ.

صحاری: جمع صحرا چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل: حوار و جواری خوانند، و بعضی صحاری بر وزن خطابا نیز گویند. طی: قبیلہ از عرب است. در بقی: ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ] فتح غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکور بود. (رکار الأصول) بقاء و دعا: گویند قلب بکسرہ ما قبل بفتح برائے مناسبت فتح یاء و قلب یاء بالف، و در رأیت القاضی کہ یاء فتح اعرابی دارد و قیہم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکار الأصول)

بعضی دیگر: مثل: بینی ہذیل و زبید و خضع. الف نیز از: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واو یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. ان هذان: اصلهما: ان هذين و ان ضاربين، وور آیت: ﴿ان هذان لسا حزان﴾ (طہ: ۶۳) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کردہ اند، و همچنین در من احب کرمتہا است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. ہم آیند: حقیقہ چوں: مد، یا کما نحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب ست، و اگر متحرک ست و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم ست، چوں: **فَرَ وَ ذَوَاب**، مگر در نحو: **إِقْتَلَّ وَ حَبِيَّ** کہ جائز ست، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: **أَمْدَدُ الْقَوْمَ**، و اگر سکون لازم ممتنع ست نحو: **مَذَذَنَ**، و اگر عارض جائز ست بتحرک کسرہ یا فتح یا ضمہ اگر حرف اول ضمہ دارد، و بلا تحرک در حال وقف نحو: **مُدُّ**، ادغام متحرک ^{نزد غیر اہل تہا} با ساکن بلا نقل ست اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ، و گرنہ.....

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک وارو. (نوادر الوصول) **ادغام:** ادغام نزد کوفیہ از افعال ست و نزد بصریان از افعال اندعام، بہر تقدیر بمعنی و آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح و در حرف رادفعۃ از یکت مخرج خواندن، و تخفیف و رال ظاہر است. **واجب ست:** اگر مانع نہ بود بہبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل.

بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. **نہ بعارض:** کہ با اتصال کلمہ دیگر حقیقتہ یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف و اعتدال در حرکت حرف و ہم. **فر:** مثال متحرک ثانی نہ بعارض: چہ در اصل ہر ہجہ و ہجہ و ضرب ست. **دواب:** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف ست، اصل آن دواب ست. (منہ)

اقتل: ای در باب افعال کہ عیش ثانیے فوقانی باشد. **حبی:** ای چنانکہ دو یا در آخر ماضی معروف و مجہول باشد از مجرد، و پنجین ست حال احیا و استحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض:** کہ از امر مفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز ست: در اول ہجہت آنکہ اجتماع ثانیے اولی با اصلی بہبب عروض بمنزہ اجتماع ششین از و کلمہ است، یا حصول التباس بماضی فعلی، و لہذا فاء یا تا یا ہر دو را کہ کسرہ دہند، و در ثانی برائے تحریر از تعلیل مین تا قس. (رکاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت وال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، و ہمزہ وصل بعد حاجت آگنی، و انفکاک ہم نظر بعرض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بحرکت لازم.

عارض: کہ کہے متحرک ہم میگردد. **کسرہ:** برائے آنکہ در تحرک ساکن اصلست، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف:** زیراکہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: **فر، اسفلش فر، اول را ساکن کردہ و دوم ادغام کردند.**

یا مدہ: ما قبل آن نحو: **حَاتَّ وَ خُوبَ**، و یائے تغییر نیز حکم مدہ وارو، و دویہ و حویصہ. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: یَمْدُ. و در دو حرف از دو کلمه اوغام ساکن غیر مده واجب ست، و اوغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک ست یا مده و دوم متحرک و إلا نه. شرط اوغام ست که اعلال مزاحم نشود، نحو: ادعوی، و لبس بودای و راسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول ہائے سکتہ و بدل از ہمزہ والف و مد غم فیہ نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. ممنوع ست و ر نحو: دَدَنٍ و یَبْدَرٍ مگر تتنزل و تتباعد.....
 اول تنجاسین زائد ست

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود. یمد: أصله: یمدد، حرکت وال اول بما قبل وادہ اول را در ثانی اوغام کردند. غیر مده: احتراز است از ﴿قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (الفرة: ۲۴۶) و ﴿فِي يَوْمٍ﴾ (ابراہیم: ۱۸). واجبست: بسبب وجود علت اوغام و قلت تصرف، و ساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَأَذْكُرْ رَبَّكَ﴾ (آل عمران: ۴۱) و ﴿أَوْ زُنُوجِهِ﴾ (الطغی: ۳). جائز: نه واجب، اول بجهت اجتماع مثلیں، و ثانی بجهت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: ﴿مَكْنَأٌ﴾ (یوسف: ۲۱). یا مده: ای لین بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حمید دهر و ثوب بشیر. و إلا نه: ای اگر چنین نباشد اوغام نکنند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر مفتقر، برابرست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: فرم مالک، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول) کہ اعلال: یعنی اگر اعلال اوغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. ارعوی: أصله: ارعوا، اعلال کردند نہ اوغام. و راسم: و التباس در فعل و شبہ آں ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل ست لفظاً ہم تنوأل کرد، و نیز التباس آں در مضارع و غیرہ رفع ے شود. (رکاز الأصول) با تحرک اول: [تا التباس بساکن مد غم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود اوغام واجب شود چوں: حلب و در حلب ملق بقطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ اوغامش موجب لبس بہ "سب" ست. ہائے سکتہ: کہ در آخر کلمہ بوقف و وصل آید نحو: عدویہ هلک؛ چه ہائے سکتہ انفصال خوابد. الف: نحو: فول بجهول فالول. مد غم فیہ: چوں: حیّٰب؛ چه اوغام دو حرف در یکے یا کلمہ اوغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: فردم ملحق بمعفر.

و ر نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، اوغام ممنوع ست؛ تا ابتداء بہکون لازم نیاید.

دَدَن: بمعنی لبو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: ای جائیکہ اول علامت مضارع و دوم تائے تفعّل و تفاعل بود.

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
 جو فتور و تضاع
 کہ شن تعیل باشد

بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقشاش مر ہمزہ و ہاء و الف را، و میانش مر عین و ہاء را،
 و ادناش مر غین و ہاء را۔ مخرج قاف اقصائے زبان ست و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و کاف مقارن
 آں، و جیم و شین و یاء وسط زبان و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و ضا و اول یکے از دو حائز زبان
 مہجر
 مہجر

یا مدہ: نحو: قالوا تنزل وقالوا اتباعا، و از انست لانفا حوا و قرآءتے۔ و در دو ہمزہ: ای متع است نزد جمہور بجمہت حصول
 زیادت ثقل و ریک کلمہ چوں: قرآء مثل: فطر، و در دو کلمہ چوں: املأ اناء۔ (رکاز الأصول) **مخارج:** بدانکہ مخارج حروف
 تقریباً شانزدہ است، و تحقیقاً ہر حرفے را خرچے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند۔ و طریق معرفت آنکہ حرف را ساکن خوانی و ما قبل
 آں ہمزہ وصل آری، جائیکہ آواز ختمی شود همان مخرجست، و جہات مخارج ہنگی چارست۔ (رکاز الأصول)

صفات: از شدت و رخاوت و جہر و همس و اطلاق و انفتاح و غیر آں۔ **ہفت حرف ست:** ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم
 اتمالی تقریبی، و حلق با متبار تقسیم سہ حصہ دارد۔ (نوادیر الوصول) **اقشاش:** ای مشتایش بہ نسبت دہن و شفتین۔

مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکر می ہنجے کہ ہمزہ مقدم بر ہاء ست و ہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، و ایں از سیبویہ
 منقولست، و نزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، و نزد بعضے ہاء بعد الف، و انفس مخرج ہاء و الف را یکے گفتہ، و ابن جنی براں ایراد نمودہ کہ
 دریں صورت لازم می آید کہ الف دوم تحریک بہاء متقلب گردد نہ ہمزہ، و از خلیل منقولست کہ الف و یاء و واو ہوائی ست ہیچ
 خرچے ندارد۔ (رضی وغیرہ) **مر عین:** از کلام سیبویہ تقدیم عین بر ہاء یافتہ سہ شود، و از کلام بعضے عکس آں ظاہر و تصریح
 و تصریح آں کردہ۔ **مر غین:** و نزد مکی بن ابی طالب ہاء مقدم بر غین ست۔

اقصائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بخلق ست۔ **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست۔ **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف
 کہ مجموع دو امر است و مقارنت بجانب فم ست۔ **محاذی آں:** ای مجموع الأمرین، و سیبویہ گفتہ: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ
 مخرج ایں حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ۔

یکے از دو حائز: اشارہ می کند کہ از مر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ براں ولالت دارد، و بعضے مختص
 بجانب راست، و خلیل آخر شجرے از مخرج جیم و شین شمرودہ است، کذا فی "الارنشاف"، و حافہ طرف ست کہ اولش مہدا
 آں کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچه بر زبان اتصال دارد، کذا فی "الشرح الأصول"۔

و م خیشوم را و خلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجموعه حرفیست کہ دم از جریان بندو، و مہوسہ ضد آں سستشکنک خصفہ. شدیدہ: حرفی
ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش خوانی أجدک قطب. رحوۃ: خلاف آں.
متوسطہ: ما بین ہر دو و لِم یروغنا. مطبقة: آنکہ زبان را.....

و خلیست: زیرا کہ فی الجملة غنہ وارد، و ایں چار حرف شفوئیہ نامیدہ شود کہ از لب بری آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ در اں باشد، چون: عنک و منک، و مخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضر من ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا فی "الارتشاف"، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متغیہ است چون ہمزہ بین بین و الف ابدال، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرده، بخلاف حروف متغیہ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا فی بعض الشروح. **مجموعہ:** از ہجر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چرا کہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک از اں داده شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، و مثالش صل قو بعض إذ غزا حنن مطیع وادو اند، کذا فی "شرح الأصول" و "الخاریردی"، و مصنف مجموعہ ایں حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجموعہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بند کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. **خصفہ:** نام زنی ست، و "ستشحت" اِخاخ خواہد کرد. دریں مسئلہ ایں زن، کذا فی "الخاریردی". **کہ صوتش:** دوزاں نکرده اگرچہ امتداد آں خوانی بجهت شدت لزوم مخرج خود. **أجدک قطب:** می یابم ترا کہ ترش رو شدہ، ای مجموعہ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بست نشود، و آں سوائے متوسطہ و حروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطہ: بدانکہ حروف متوسطہ نزد بعضے پنج اند چون: لن، عمر، و رحوۃ شانزده، و درین اتفاق اکثر ست، و نزد بعضے حروف متوسطہ ہشت و رحوۃ سیزده است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدہ رائج و رحوۃ بطش و متوسطہ را بخل تمیز اداہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. **ما بین ہر دو:** ای میان شدیدہ و رحوۃ پس و راں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. **لِم یروغنا:** چرامی ترساند مرا، ای متوسطہ مجموعہ ایں حروف است. **مطبقة:** گفتن آں مجاز ست زیرا کہ مطبق و در حقیقت زبان و حنک ست، پس مرا و از اں مطبق عہدہ باشد از مشترک مشترک فیہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند صططلض. و منفحة: غیر آں. مستعلبة: آنچه زبان را بکنک بر دارد و صططلض خف. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: کہ ہر رباعی و خماسی از ان حرفے وقت تلفظ دارد و مر بنفل، مصممة: مقابل آں. حروف القلقلة: کہ درو باشد ضغظ بود قد طبع. حروف الصغیر: مایثبه الصغیر ص زس. راء حرف مکرست و لام منحرف. پس بدانکہ ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی ست

منفحة: یعنی حروفیکہ زبان را بکنک اعلیٰ نچسپاند، بلکہ مابین آں کشاود، و حروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: اطلاق زبان بکنک شود یا نشود، پس مستعلبة از مطبقة عام است. **منخفضة:** زبان بکنک بر ندارد و بر زبان پست ماند، و منفسلة ہم نامیدہ شود، و آں حروف سوائے مستعلبة است. (رکاز الأصول) **الذلاقة:** ای مشابہ آواز بطور باشد: زیرا کہ از میان ثنایا و طرف زبان بری آید، و آواز منحصر میشود و صغیر ظاهر میگردد. (نظامی)

حرفے: دارد: زیرا کہ این حروف نہایت خفیف است و بسوالت بری آید، و رباعی و خماسی ثقل، پس رائے طلب خفت در ہر یکے از این حروف گزیر نباشد، و ہر چہ خالی از ان بود یا نچسب است یا ثنایا چوں: عسجد و هذقة و زهقة و عسطنوس. (حاربردی) **مر بنفل:** حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط قیمت را گویند، ای مجموعہ اش این حروف ست. **مصممة:** مصممة آنست، کہ میانش خالی نباشد، پس ثقل خواهد، چوں این حروف بر زبان ثقل ست مصممة نامیدہ شد، و بعضے گویند: صمت بمعنی منع است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تجامع منوع ست. و وجہ اول برائے تسمیہ خوب ست: زیرا کہ مقابل حروف ذلاقة افتادہ. (رضی) **القلقلة:** و لقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقله شدت آواز ست، و لقلقة صیاح ہندی: چی مار نا.

باشدت ضغظ: ای تنگی و مشتقت در آں باشد، و چوں این حروف مجبوزہ شدیدہ تاند و جہر دم را بند میکند، و شدت خروج آواز را منع میناید از اجتماع این دو صفت و بر آوردنش نہایت تکلف افتد. (حاربردی) **فد طبع:** طبع زن چیزے وقت، چوں: طبل و غیرہ، ای بیخ حروف قلقلة است نزد جہور، و بعض عوض بایے موحده تائے فوقانیہ گفتہ اند، و سیویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (الارتشاف) **حرف مکر:** یعنی مخرج آں پرست گویا و بار گفتہ می شود، این کثرت ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیرا کہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکہ:** چوں از خارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی از ان کہ ادغام ست شروع نمود. **بقلب اول:** ای القیاس ہمین ست: زیرا کہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود بارکان و ایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم بآن مناسب شد: تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحر فے در یکٹ کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف
 حلقی ودر حرف حلقی کہ ازان ادخل ست مدغم نشود مگر جاء در عین وباء بقلب ہر دو بجاء نحو: اذ
 بحتوداً واذبحاًذہ، و مگر جاء در عین. وادغام ضویّ مشغور در مقارب، و صغیر یۃ در
 غیرش، و تاء در استفعال، والف و ہمزہ متمنع ست. صحیح ست
 تاسغیر یاتی مد
 در مقارب

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، و آن دو چیز ست، یکے: بون اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا
 کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سید، أصلہ: سیود، دوم: بون حرف بر صفتے کہ ابتلائے آل نزد عرب ضرور باشد
 چوں: اسمع: اسمع کہ ابتلائے صغیر سین ضرور بود. (رضی وغیرہ) **مگر جاء:** مدغم میشود با آنکہ ادخل ہستند.
وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و بیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ "و" ملتبس شود، و دریافت نکرد و
 کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء و دال و تاء و دال. **مدغم نشود:** زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام وراں ثقیل زیادہ
 خواہد شد، و ادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو:** یعنی اگر چہ قیاس آن بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن لبقائے مثل اول
 نمودند؛ زیرا کہ جاء از عین و ہمزہ خفیف ست، و ابتعا خفت مطلوب. **اذبحودا:** أصلہ: ادبح عنود اذ یکن بزمان یک سالہ را.
مگر جاء در عین: اگر چہ جاء اخراج و عین ادخل ست، و وجہش آنکہ مخرج لیشا مانع لطرف و ہن ست، پس گویا ہمزہ و حروف فم
 شدند؛ لہذا ادغام ہر یکے دیگر روا شد نحو: اسلح عمی و ابلغ حللی. (منہ)

مقارب: [نہ در متمائل کہ آن صحیح ست.] در مقارب متمنع ست؛ تا صفتے و فضیلتے کہ وارند از دست ترو و آن صفت در ضاد
 استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد و در واؤ و یاء لین، و در نیم غنہ، و در شین انتشار، و در فاء تقش و تانیف، و آن آرایست کہ از
 دہن بتلفظ فاء بر آید، و در راہ تکرار، کذا فی "النظامی". اگر گوئی: در سید او نام و او در یاء کردند با آنکہ ہر دو مقارب از
 حروف ضوی مشغور ست. جواب آنکہ ابتعا قلب واؤ و یاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی
 بینی کہ واؤ و یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول یا ثانی سے نمودند، و بعد قلب قاعدہ
 و جواب او نام یافتہ شد بمعل آوردند، پس در حقیقت ادغام متمائلین ست نہ مقاربتین، کذا فی "الرضی".

تا در استفعال: ای او نام تائے استعمال در معامش و مقارب چوں طاء و دال متمنع ست؛ زیرا کہ یاسین متحرک خواہد شد کہ لازم
 المسکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف:** در متمائل و مقارب برائے اکتناع
 تحرک و زوال استطالت. **صحیح ست:** چون از بیان اجمالی فارغ شد و تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء و عین در خاء، و جاء در ہر دو بقلب آں بحاء، و جیم در شین، و باء در میم و فاء، و میان عین و خاء، و میان قاف و کاف، و میان طاء و ظاء و دال و ذال و تاء و ثاء، و ہر شش در صاد و زا و سین، و در میان ہر سہ۔ و تائے افعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد و ضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، و ادغام طاء واجب، و ادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں و بعکس، و بعد دال و ذال و زای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، و ذال جائز بقلب آں
ای جائز افعال
برائے تائیں
نحو اوان و راجحان

ادغام ہاء و عین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: آحبہ حرامیا و ارفع حائما، و ایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند و اول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحاء**: اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحو دا و اذبحاذه گذشت. و **جیم در شین**: بقلب اول بثنائی چوں: خرج شیعہ، و قلب ثانی باول ہم منقول ست. و **باء در میم**: نحو: اضرب ماکرا، و یعذب فی النار. **عین و خاء**: ای معصمتین ہر یکے بدیگر، نحو: ابلع حللی و اسلح غمی. **قاف و کاف**: ای ہر یکے بدیگر، نحو: **لَا تَلْمِزُوا نَحْفَکُمْ** ﴿۲۰﴾ (المسلاۃ: ۲۰)، و ذلک قال، و اول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحر و ف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء و ظاء**: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم و فرط دائم و جز آں.

و **راء**: چوں: سکت صالح و سکت زید و سکت سمیر. **ہر سہ**: ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح و رکز سنانہ. **طاء** **گروو**: و حروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطلاق، و از انکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، و تاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ در آل مدغم شود پس اطلاق از دست رود، و اگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول) **بقلب طاء**: چوں: اصفی در اصفی، و اضرب در اضرب. **ادغام طاء**: و قلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صغیر صاد و استطلاعات ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں**: چوں: اظلم و اظلم، و ایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر و احسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است و بدون ادغام ہم کثیر است. و **بعکس**: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اظلم، و آں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہوسہ است، و دال مہملہ مجبورہ، و زاء و ذال رخوہ مجبورہ، پس میان راء و ایں حروف منافات ست؛ لہذا بدال بدل کردند کہ مماثل دال ست و موافق ترا و ذال در صفت جسر. (شرح الأصول) و **ذال جائز**: برائے تقارب در مخرج و تشارك در صفت.

بقلب آں بدال: ای همان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذکر در اذکر.

بدال و بعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، و بعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسمع و اشبه شاذ. و قبل ثاء و زاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء روا کہ بما بعد بدل شود فیدغم نحو: **خَصَمٌ و خَصَمٌ**، و يتبعهما **يَخَصِمُ و يَخَصِمُ** ^{مصدر} و **خَصِمَ فَنَحَا و كَسَرَ**، و جاء أيضا **مُخَصِّمٌ بِضَم الحاء لضم الميم، و المصدر خَصَامٌ خَصَامٌ**.....

وبعکس: ای وال مبدل بدل میشود نحو: ادکر، و آن خاف قیاس ست. **وزای ہم:** ای اوغام زاء و دال ہم جائز ست برائے تقارب در خرج و تکرار و در جسر. **بقلب دال:** نحو: ازان کہ در اصل اذذان بود، و عدم اوغام نصیح ست، و زاء را بدل دال نکنند اگر چه قیاس ست؛ تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: و اوغام دو شد و است یکے: اوغام حرف صغیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول و همچنین دیگران ہم گفته اند و در آن تردوست؛ چه ظاهر از منع اوغام حرف صغیر در غیر آنست کہ حرف صغیر در آن منقلب نگردد؛ تا صغیر باقی ماند، تا اینکه انقلاب نمند پذیرد.

و بعد ثاء: ای تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکلمه ثاء باشد جائز ست کہ ثاء را بتاء بدل کرده اوغام کنند، یا تا، را بتاء، پس در اثار بمعنی قصاص گرفت اثار و انار هر دو جائز ست، و بیبویہ عدم اوغام ہم جائز و اشبه اگر چه اوغام احسن ست، لیکن زمره شری واجب گفته. (شرح الأصول) **فالإدغام:** ای اوغام احسن است یا واجب است. **اسمع و اشبه:** کہ بحجت قرب خرج و شرکت در هم اوغام کرده اند؛ زیرا کہ در اول اوغام حرف صغیر در دوم حرف صو می مشفر و در ثانی بادل و در هر دو شده است، و افع جائز نیست، و عدم اوغام افتح ست. (شرح الأصول) **زاء:** معمجر چون: اعتزال. **وال:** مبدل چون: اعتداء.

ذال: معمجر چون: اعتذار. **شین:** معمجر چون: انتشار. **ضاد:** معمجر چون: اعتضاد. **ظا:** معمجر چون: انتظار. **رواکه:** بدانکہ تائے فوقانیہ و نیم در نحو: اقتنال و احتجام نیز ہمیں حکم دارد، و اول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته، و ثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود:** برائے مشارکت در بودن اینها از لسان. **نحو خَصَمٌ:** أصله: احتصم، حرکت تا، بما قبل دادند تا، را ایضا بدل کرده در صاد اوغام نمودند، و همزه وصل برائے عدم حاجت انداختند **خَصَمٌ** شد، و گاهی فاء یا مین کلمه را کرده بند، تا مشابه باضی تفعلیل نشود. **حَصَم:** و بعضی همزه ہم باقی دارند. **بخصم:** بحکر فاذین برائے اشباح.

یتبعهما: ای هر دو را که یکے ماضی تمیز، و دوم غیر تمیز ست از باب تفعلیل. **فَنَحَا و كَسَرَ:** پس مضارع و امر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، و مکور تابع مکور، و گاهی بمتابعت کسره علامت مضارع هم کسره یابد. **مَخَصِم:** اسم فاعل آنکه بفتح و کسره فاء چون ماضی مضارع آمده است یعنی خایم آید باتیان میم. **بضم الحاء:** بضم المیم، و کسر میم باتیان خا جائز نباشد، چنانکه در علامت مضارع روا شد؛ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا هم گاهی مکور آید، پس عادت کسره در و نه میم. (در کاز الأصول)

إِخْصَامٌ اخْصَامٌ، وإِثْبَاتُ الهمزة طريق ضعيف شاذ، و**بُحْنَيْنِ** تائے تفاعل و تفاعل
 قیاس براس ناید کرد
باجتلاب همزه وصل در مصدر وماضی و امر نحو: **اطْهَرُ و اِثْقَلُ**، و ادغام لام ال در حروف
 مذکورہ و در تاء و نون وراء واجب ست، و لام ساکن در لازم و در یواتی جائز، و نون ساکن
 و بچنین در لام
 و بچنین تونین

إِخْصَامٌ: با بقائے همزه در صورت فتح. **إِخْصَامٌ**: با بقائے همزه در صورت کسر. **شاذ**: برای نقل حرکت تا بقاء.
و بچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود و در اس ادغام یابد. **باجتلاب همزه**: ای لیکن اینجا احتیاج با ورون همزه
 وصل شود؛ تا ابتدائاً بیکون لازم نیاید. **در مصدر و ماضی**: نہ در مضارع چه آنجا ابتدا ایماکن نیست.
اطهر و اثقل: ہر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطہر و تثقل بود؛ تا را بمابعد بدل کردہ ادغام نمودند همزه
 آوردند. **واجب ست**: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست با وجود سکون لام و کثرت و دخول آں بر سینا، و یون آں مثل
 جزو کلمہ تا آنکہ وقف کروں جائز نبود، و ضا و معجم و شین منقوط اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضا و استطالات ست بسبب
 رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، و بچنین در شین تفشی کہ سبب استطالات ست؛ لہذا متصل مخرج تاء، گروید، و کسائی در
 غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکاز الأصول) **لام ساکن**: زیرا کہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، و ہم در
 غنہ شریک واء، و ہم از یک مخرج و ہم مد آں بمزید غنہ آست، و یاء اخت و اوست و مد ہم وارو.

لازم: ای واجب ست برای شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿يَلْزَمُ﴾ (انطعیم: ۱۴) با دغام لام در را اگرچہ از حروف
 ضوی مشفر ست، لیکن چون لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود متع آست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر
 گردیدہ مدغم شود؛ و لہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن و در راء نیز جائز گفتہ،
 و رضی گوید: در قرآن واجب ست و در غیر آں احسن، کذا فی "شرح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب و در قرآن اتفاق قراء
 باشد، و کلام سیبویہ ہم بدال موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در یواتی جائز: چون: هل نابی و هل ذبیبت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و وال و تاء و صاد و زاء و سین حسن ست، و رتبہ
 اش از ادغام و در رائے مہملہ کمتر؛ زیرا کہ ایں حروف مثل آں بطرف لام مغرف نیست، بعد از ایں مرتبہ تاء و وال معمحبتین
 و تائے مثلاً است؛ چہرہ کہ تعلق بطرف ثایا و ارنہ و لام نمیدارو، پس از اں رتبہ ضاد و شین معمحبتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان
 اندازند، بخلاف لام. (رضی) **نون ساکن**: بدانکہ ایں نون رائج حالست؛ اگر ما قبل یائے موحده آید میم شود چون: عنبر، و قبل
 حروف یرملون بمابعد بدل شدہ مدغم گردد، و غنہ و حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، و در یکت کلمہ چون: دنیا و قنوں او غام
 نشو، و در انجھی و اھر غنہ ادغام و اظہار جائز است، و قبل حروف حلق اظہار واجب، و رائے ایں ہمہ نون باخا خواندہ شود.

در حروف لم یُروَ واجب و متحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابَّ، دوو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقاً، و در کلمہ کہ ساکن اولش مدہ یا یائے تصغیر ست و دوم مد غم چون: خَاصَّةً وَخَوِیصَّةً، در وقت ^{در وقت} و در الحسن و اضربان و در لاها الله و ای الله، و حذف الف و یا و فتح آل نیز رواست. و حلقنا البطان شاذ، و در غیر صور مذکورہ.....
برائے دفع اجتماع سائنسین

حروف لم یرو: [چون: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (مود: ۱)، و ﴿مِنْ هَآءِ﴾ (القرة: ۱۶۴)، و ﴿مِنْ یَوْمِ﴾ (الجمعة: ۹)، و ﴿مِنْ رَزْقِ﴾ (یوس: ۵۹)، و ﴿مِنْ وَاٰلِ﴾ (الرعد: ۱۱)]. روایت نکرده شد، و حکم نون نیز همین است؛ لہذا دیگران و مصنف در "اصول" حرف ہر ملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیک حکم متماثلین پیشتر بیان گردد، و اینجا در غمہ بیان مختارین ست نون را ترک کرده.

متحرک جائز: زیرا کہ در آل احتیاج بہ عمل ست، ای بساکن کردن نون چون: وھن رأسہ، و ﴿رُئِیَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران: ۱۴) و جز آل. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، و مثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، و وجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. **غو میم:** ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر بطبی داشت باشند. (منہ)

مطلقاً: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. کہ ساکن: ای حرف علت کہ حرکت ما قبلش موافق باشد، و ہمین حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: حبیب بکرو. **الحسن:** ای جائیکہ ہمزہ استنبہام بر ہمزہ وصل مفتوح آید مع سائنسین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استنبہام بحرف متنبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع سائنسین در تنجیہ بانون ثقیلہ؛ چرا کہ الف حرکت نہ پذیرد، و اگر اور اندازند لا جرم نون رافع دہند، پس بواجہ مشتبه گردد.

لاها الله: اصلہ: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنجیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، و حروف جر جزو مدخول ی باشد، ہمچنین عوض آل، پس گویا اجتماع سائنسین در یک کلمہ شد اول مدہ و دوم ساکن ست. **ای الله:** اصلہ: ای والله، بحذف واؤ قسم با اجتماع سائنسین. **حلقنا البطان:** ای جائیکہ در و و کلمہ اجتماع سائنسین بود اول مدہ.

شاذ: نزد بصریان با ثبات الف تنجیہ در حلقنا کہ اصلش حلقنا بود، نون با ضافت افتاد، بطان تک ستور، و ایں مثل وقت شدت ی زند و گویند: التقت حلقنا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تک بر لا غری ستور ولالت ی کند.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: **لَمْ أَتِلْهُ** و دوم را در **انطلقْ** و **لَمْ يَلْدَهُ** و **رُذِّ** و **لَمْ يَزِدْ** کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر ^{چون نقل و تبع} برائے وجہ، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیہم و ہم، و اختیار ضمہ در واؤ ضمیر و جمع، نحو: **اخشوا الله ومصطفوا الله**، و جواز ش در جائیکہ بعد

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول اینج: **یا نون خفیفہ:** چون "لا تھین الفقیر، أصلہ: لا تھین، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آن و لام الفقیر افتاد. **لم ایلہ:** ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصلہ: ایلای، یاء لم افتاد لم ایل شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم ایل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **و رانطلق:** بسکون نین کلمہ و فتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آن انطلق لم بلد بود، طلق و بلد را بکثرت تشبیہ دادند تحقیقا ساکن الاوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دو ساکن ہم آمدند، ثانی را فتح دادند باتباع فتح طاء و یاء، مکبور و مضموم نکردند: زیرا کہ اگر کسرہ خود گریختہ اند و ضمہ ازاں ہم نشینتر.

ورد و لم برد: و دال اول را بفتح حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند و دال ثانی را حرکت دادند، و ہمزه وصل انداختند، و در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف با دغام ست فوت می شد. (شرح الاصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جر در اسماء مقابل جزم ست و در افعال، پس و فتنیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہ: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ:** الیوم زیرا کہ اصل آن منذ بود باسقاط نون و ضمہ ذال تحفیش کردند، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم مقتضی آنست. **و میم جمع:** چون: ضربتم و ضربکم، زیرا کہ اصل تم و کم نحو و کم بود، بحذف واؤ و ضمہ میم تخفیف کردند و ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیہم و ہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آن ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، در اں بنظر اصل ضمہ جائز ست و باتباع میم کسرہ مشہور تر ست. **اختیار ضمہ:** برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ ازما قبل آن حذف شدہ، و کسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر:** واگر واؤ ضمیر جمع نباشد چون: لو استطعنا کسرہ مختار ست و ضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصلہ: احشوا، یائے متحرک جہت فتح ما قبل الف شدہ افتاد و واؤ ساکن ماند، گر ہاء بساکن دیگر پیوست مضموم شد، و کسرہ جائز، و ایں مثال واؤ ضمیر ست. **مصطفوا الله:** مثال واؤ جمع است، أصلہ: مصطفون، یاء الف شدہ افتاد، و مصطفون لفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" و واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمه آں نحو: **قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِيْ، نَه قَالَتْ اِزْمُوا**
 وَإِنْ امْرُؤٌ وَإِنْ الْحَكْمُ، ووجوب فتحه در نون "مین" بالام تعریف، ودر نحو: رُدْدها، وضمه در نحو:
 رده، واختیار فتحه در **اَلَمْ** **اللَّهُ** ووجاز فتحه وضمه در نحو: رد و لم یرد چون ساکن ووم متحرک
 شود با اتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: **قُولَا وَقُولَنَّ**،
 اصله اردده ^(الغمران: ۲۰) شرط

در کلمه آں: ای در کلمه ساکن ووم، یعنی ساکن دوم وضمه اصلی در یک کلمه باشد. **قالت اخرج:** پس اینجا ساکن دوم که خواست
 وضمه لفظی را در یک کلمه است؛ لہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمه برائے مطابقت را جائز.
قالت اغزى: پس اینجا کسرہ با. بتبار اصل وضمم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چه اصل آں اعزوی، بودہ او بعد نقل
 حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ازموا: ای درین سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمہ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه
 ارموا واصل ارمیوا بود، ضمہ یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت جزمہ است، در مثال ثالث اگر چه ضمہ با، اصلی
 لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمه ایست و حکم کلمه دیگر، کذا فی "شرح الأصول".
در نون من الخ: چون: من اللہ؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحه داوند کہ در کسرہ
 اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو ردها: ای چنانکہ بعد مضاعف با، واقع شود، اصله: اردد، مہرک واول اول برائے اتمام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ با، کسرہ
 داوند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرہ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو رده: ای در ساکن ووم کہ در مضاعف ست وبعده آں ضمیر غائب. **اختیار فتحه:** بقراءت وصل؛ چه درین صورت
 میان میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه داوند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند وکسرہ بم آید و میان آں یاء باشد و تقصیم در لفظ
 اللہ حاصل گردد، وادخض کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضوم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بدان نہ پیوست، فتحہ بجهت تخفیف وضمه بمطابقت مین درست
 است، وکسرہ ہم بنا بر اصل این باب جائز. **ساکن اول:** زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا و تقدیرا باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل ونون تاکید
 بہر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا حرکت اصلی است در یک کلمه.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چون لام متحرک شدہ واؤ باز آمد. (منہ)

نَرَمَتًا وَقِلَّ الْحَقُّ وَفَلَحِمَرٌ وَمِنْ لَحِمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحِمَرٍ وَمِنْ لَحِمَرٍ.
 برائے نرمی و برائے حق کم و برائے لحمیر زیادہ و برائے لحمیر کم و برائے لحمیر زیادہ

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، و فیہ وجوہ: تنوین و حرکت آخر را بیکنند با جواز روم حرکت و اشام ضمہ،

نہ رمتا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز باشد؛ چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء با اتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکثر کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل نشده، بلکہ بتائے تانیث پیوست، و آن کلزہ جداگانہ است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، و در لغت رویہ رمتا ہم آمده. **قل الحق**: یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیرا کہ حرکت لام "قل" با اتصال لام تعریف عارض شدہ، و آن کلمہ دیگرست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکہ آنچه مدہ است ہر گاہ بلام تعریف پیوند و آن لام بر کلزہ داخل ست کہ ہمزہ قطعی وارد مدہ با اجتماع ساکن بیفتد نحو: فی الآخر، و اگر ساکن غیر مدہ بدل متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الآخر، و چون حرکت ہمزہ بلام تعریف برود ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائزست کہ مدہ را باز آرند و غیر مدہ را ساکن کنند نحو: فی لحمر ومن لحمر، و اکثر آنکہ مدہ باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر فی الآخر ومن الآخر بود. **بما بعد**: ای اگر بعد آن کلمہ دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نمودہ و آن بہتر نیست، و تفصیلش در "حار بردی" ست. **دریں حال**: برابرست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیہ وجوہ: مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقف از بعضی احسن است، و بعضی را محلی کہ دیگرے را نیست. **حرکت آخر**: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبوک کہ در وقت باء شود، و نیز منصوب منون باشد چون: هذا زید و بزید، و این وجہ در وقف افصح و بالغ ست از روم و اشام. **روم حرکت**: [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سماع ہم بران آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز ندارند؛ زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر یا خست بر آید.

اشام ضمہ: [و بعضی در حالات تلاوت تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و زید بسکون وال گویند.] ای وقف با اشام ہم جائزست و جز در ضمہ نہادہ، و اشام آنست کہ تکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب ہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را باختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نہ مرفوع و مجرد، و ایں افعیح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفہ بعد ضمہ و کسرہ بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچہ نون "اذن". تائے تانیث اسمیہ نہ در نحو: بنت و مسلمات ہاء شود، و جَاءَ الرَّحْمَتُ.

مطلقاً: مرفوع ہوا، منصوب ہالف و مجرد ہیا، چون: هذا زید و رأیت زیداً و مررت بزید. در **منصوب:** بفتح فقط، نحو: رأیت زیداً، بخلاف مسلمات کہ منصوب بفتح نیست. **مجرد از تاء:** ای تائیکہ در وقف یاء شود، پس در رأیت ضارۃ تنوین ہالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتاً و اخناک تائے آں ہاء نمی شود.

و ایں افعیح است: [زیراکہ برائے اجتماع ساکنین حذف شدہ ہوا کون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفت: لغت قوسے ست از یمن کہ فصیح نیستند. **وقف عصا:** یعنی مقصور برابر ست کہ اسم باشد یا فعل چون: دعا و رمی، یا حرف مثل: کلا و ہلا، و در الف مقصور متون ہنگام وقف اختلاف ست، سیبویہ گفت: کہ در نصب بدل از تنوین ست و در رفع و جر الف اصل کلمہ، و نزد مبرد بہر حال الف اصل کلمہ است، و نزد مازنی و فراء بہر حال بدل از تنوین، و دلائل ہر یک در "شرح الأصول" ست. **کسرہ بیفتد:** زیراکہ مثل تنوین است. **محذوف باز آید:** پس در اضرین بضم ہاء اضر ہوا، و در اضرین بکسر ہاء اضر بی گفتہ شود، و اینجا اگرچہ مؤکد بغیر مؤکد متبیس شود لکن مضائقہ نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمہ ہوا و بعد کسرہ ہیا بدل کند، و سیبویہ جائز نہارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منہ)

فتح الف گردد: بالاتفاق زیراکہ مثل تنوین است نحو فوله تعالی: ﴿لَسْمُعَاةٌ﴾ (العنق: ۱۵).

چنانچہ نون: چنانکہ نون "اذن" ای در وقف الف گردد: زیراکہ مشابہ نون خفیفہ است، کذا فی "شرح الأصول"، و در "حاز بردی" گفتہ: زیراکہ صورت او صورت منصوب متون ست، و فائدہ ایں دو نقل آنکہ در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون و بعضے بہ تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذہب جمہور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" استختم گوید: بررای کسے کہ ہالف نویسد الف شود، و مازنی بر نون وقف کند: زیراکہ حرف ست مثل: لں و ان، و مبرد و تہجیر کردہ.

اسمیہ: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمہ چون وقف، یا برائے فرق میان آں و تائے فعل، چون: صربت، و کس نکردند: زیراکہ اگر ضربہ گویند بضمیر مفعول متبیس شود، پس در طلحہ و رحمة و ضارۃ ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) **نہ در نحو:** ای تائی کہ عوض لام کلمہ باشد ہاء نشود، و ہمچنین تائے جمع مؤنث: زیراکہ مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکہ آنجا وقف بر نون کردند انتہا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، و از غیر همزه جز فتنه، نه در نحو: هذا جَبْرٌ وَمِنْ قَفْلٍ. و قلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن است، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت حرکت ما قبل ^{نزد بعضی} اگر مضموم است یا مکسور، و تشدید آخری که متحرک است و بعد متحرک و صحیح است، ^{نزد بعضی} نه همزه در "أَنْ" و "أَنَّ" و ولغت "أَنَا" الف افزاینده، و قَلَّ مَهْ وَأَثَّ. لازم است هائے سکتہ در قِ ..

بساکن صحیح: [که قبل همزه است برائے رفع اجتماع سائنین اگر چه سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر همزه، گوئی: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءً و مررت بِجُزْءٍ.] و اگر ساکن حرف علت باشد، چون: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا که حرکت بر حرف علت دشوار است. **غیر همزه:** که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو: ای درین صورت وزن جَنْكٌ و ذَلِيلٌ که ثقیل است در کلام عرب لازم آید، چنانکه در حجر و من ففل نقل ضمه و کسره هم نکنند، و حرکت همزه بهر حال نقل کنند اگر چه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا که وقف بر همزه ثقیل است گویند: بِذَارِذٌ وَمِنْ الْبَطْنِي، و بعضی هذا رِدْیٌ وَمِنْ الْبَطْنُو باتباع خوانند. **ساکن است:** ما قبل همزه، چون: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءاً و مررت بجُزْءٍ بسکون اوسط. **اگر مفتوح:** باشد ما قبل چون: هذا کَلْبٌ و رأیت کَلْباً و مررت بِکَلْبِي بتحرکت اوسط است.

اگر مضموم است: چون: اَکْمُو بر وزن أفلس جمع کما، و همزه آں در هر سه حالت داؤء شود. **آخری:** ای حرف آخر چون: جعفر. **که متحرک است:** نه ساکن، پس در اضرب و ضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک:** بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، و این از مثل: ذکر احترام است.

صحیح: نه حرف علت بدین قید قاضی خارج شد. **نه همزه:** بدین قید کلاً خارج شد؛ چه همزه ثقیل است و تشدید آں اشقل. **در آن:** ای در "أَنَّ" بفتح همزه و نون، یا بسکون نون، و آن بعد همزه و فتح نون که دو ضمیر متکلم است الف افزاینده برائے بیان نون ساکن که حرف خفی است، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مه:** ای قلیل است بدل کردن الف مائے استغما میه بهاء و الحاق هائے سکتہ در ضمیر متکلم، و همچنین "أَنَا" بسکون در وقف.

هائے سکتہ: و او آنست که آخر کلمه بهنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آن. **ورق:** و آن امر است، ای در کلمه که بر یک حرف ماند و جزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر بر آن وقف کنند ابتدا بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، و بعضی عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز ست در اِلَام و غَلَامِی و هُو و لَمْ یَخْشَ، و ہر کلمہ کہ حرکتِ آخروے نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب و یا زید! ولا رجل، و در ہنا و ہولاء و یا رہا. و او و یا از ضربہ و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و بہم یفتند، و در وصل جائز ست،

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در بیجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف و در حقیقت. **در اِلَام:** ای و ر مائے استفہامیہ کہ بحر ف ج ر مثل: الی و علی ممرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ و لفظا مثل جزو ما قبل شدہ و ما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استفہال: لہذا الحاق ہاء جائز و عدم آں بنظر اصل. **غلامی:** ای و در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یا خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد، برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بکون تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بکون خوانند و در وقف یا را اندازند یا ساکن وارد.

و هو و لم یخْشَ: دریں پردہ الحاق ہاء برائے اظہار و باقائے حرکت ست، پس گفته شود: و هو و لم یخْشَ، و ساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الاصول) نہ شبہ اعراب: نحو: حاء زید، پس و را آخر زید ہائے سکتہ نہ بنیوند. **ضرب:** ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابت اسم فاعل ست و وقوع صفت کمرہ. **یا زید:** کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است. **لا رجل:** کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، و آں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، و همچنین قبل و بعد، و حمسہ عشر.

در ہنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر. و شرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاہ نگوید، و اسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود القیاس بانسانش نیست، کذا فی "شرح الاصول"، و در "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقتصور جنی مختص ست عصاہ و موساہ نتوان گفت.

ہولاء: بالفصیح اسم اشارہ برائے جمع. **و یا رہا:** اصلہ: یا رہی، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربہ:** کہ در اصل ضربہو و منہو و ضربہمو و ہی و فیہی و ہمی بودہ است اگر چہ و ر بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متفق علیہ ست و بعضے مختلف فیہ. **بیفتند:** زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: و ضابطہ آنکہ اثبات و او و یا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و قتیئکہ ما قبلش مفتوح بود و لین و حرف ثنائی نباشد بالاتفاق درست و احسن است، چوں: ضربہ، و اگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثنائی بود، مثل: اضربہ و فیہ و مہ اثبات جائز و حذف اکثر ست، و بعد میم جمع چوں: ضربہم و بہم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصح ست یغزو ویوم، ولم یغزو ولم یرمی، وقلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو ولم ترمی در
فواصل وقوانی. وبعضے یائے مُرٍ وقاض را باز آرند، و یائے غلامی و یائے ساکن القاضی و یا
قاضی! بیکنند، بخلاف المری و یا مری! و امالہ ای فتح راہ مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
مائل بیاء، باعث برال بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم،

یغزو ویوم: [یعنی اثبات واؤ و یا کہ ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ و یا کہ غیر
ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح و اثبات ہم جائز. **قلیل ست:** زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
در **فواصل:** ای در او آخر آیات وقوانی شعر اثبات واؤ و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا کہ فواصل وقوانی محل تغییر است و آنچه
بجائے دیگر جائز نشود انبجار و است. **مُر:** در اصل مری بود اسم فاعل از آری یری. **قاض:** ای اسم منون کہ آخر آں یائے
محذوف بعد کسرہ باشد. **باز آرند:** برائے فرق میان وصل و وقف بجہت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
و اکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی: ای یائے متکلم کہ اسے بدل مضاف ست. **یائے ساکن القاضی:** ای معرف بلام کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
یا قاضی: ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. **بیکنند:** برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضے باقی داریند؛ زیرا کہ در وصل
ثابت بود و وجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست و زیرا کہ تنوین موجب حذف در
منادی مفرد نیست. **بخلاف المری:** در اینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش پیشتر حذف شدہ است، اگر
اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلائی بر یک حرف اصلی ماند؛ چہ میم زائد ست چون در مکرم، و یاء در مر باعلا
حذف شدہ. **مائل بیاء:** ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء بکنند، یعنی آذر میان الف و یاء خوانند.

باعث برال: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست کہ مذکور می شود. **قل کسرہ:** متصل اصلی بجہت صیغہ باشد
چون: عالم، یا بنائی مثل: نزال، و بعضے کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چون: غلاما بشیر، و اگر کسرہ غیر اصلی بر راہ باشد چون:
من دار نیز امالہ جائز؛ چہ مکرر است و کسرہ اش مثل و کسرہ، و اگر بر غیر راہ بود اعتبارش نیست چون: من کلام، و کسرہ مقدر
از وقف بچو کسرہ محفوظ در جواز امالہ معتبر است چون: من دار زیرا کہ کہ در وصل بازی آید، و سکون وقف بجائے حرکتست،
و اما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چہ را کہ باز نمی آید چون: ماد و مواد. و بدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، و نزد
اہن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شخص" و "ف" و "ج" وغیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یادو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واؤ بود کسرہ غیر راء اثر نکند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیشان و رأیت زیذا، یا بدل از یاء یا واؤ مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق، نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضَّحَى﴾. حرف مستعلى بعد الف با وصل ...

مثال فاصل یک حرف در دست خادوار
در امالہ
بجوں یا نام قبیلہ
بامالہ فتوہ اول
بجوں الف

الضحی: ۱

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: حلاہل امالہ اش از یک کسرہ بعید مثل: حلیاہ اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. یا دو: و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فقلت قبیلاً، یا اول ساکن نبود چون: اکلت عنباً امالہ جائز نیست. **با سکون اول:** زیرا کہ ساکن حائز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و همچنین اگر ہر دو متحرک بود و یکے باء باشد؛ زیرا کہ باء حرف مخفی است، و اگر فاصل سہ حرف است و اول باء چون در همان امالہ قلیل بود. **و جدان:** مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. **از واؤ بود:** ای مبدل از واؤ غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: حاف امالہ جائز بود برائے کسرہ. **کسرہ غیر راء الخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، و در من و رباً و من دار امالہ کنند؛ زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست، بخلاف بئالہ و من مالہ؛ زیرا کہ بون الف از واؤ مانع آں ست، و سیویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ. **بعد یاء:** و نزد بعضے قبل یائے مفتوح بچوں آیہ. **نحو سیال:** دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، و بعضے سکون شرط کرده اند. **شیشان:** بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین و در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست کہ کلز یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع علیا، یا فرع آں چون: دعا.] ای در کلز دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیرا کہ الفش در کلز دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل، و همچنین در عصا؛ زیرا کہ الفش در ہمیں کلز وقت تغییر یاء شود نحو: عصبتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیویہ بجواز امالہ اش تصریح کردہ. **دعا:** کہ الفش در دعای ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. **حبلی:** کہ الفش در تنثیہ یا جردود.

عماداً: پس در الف دوم نماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول، (منہ)

و الضحی: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿إِذَا سَحَى﴾ (الضحی: ۲) ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باخل و لاعب و جزآں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ رائے غیر مکور متصل الف و رائے مکورہ کہ متصل الف ست و بعد مانع مانع ست نحو: صارف. و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکورہ،

تا بدو حرف: و بیک حرف چوں: سباح و نابض، و دو حرف مثل: مناقیح و مناضیط. **مانع امالہ:** زیرا کہ از پائین بہا لا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر جلتے کہ اعتبارش نیست و در صورت دو حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیویہ گفتہ: بعضے امالہ آں میکنند، و مبرد بمنح آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارک و رأیت حمارک.] و قبل: الف ہم مانع ست برائے افتاد از اعلیٰ با سفل، و آں دشوار ست، و ایں در صورت وصل ست چوں: خالد و حالب، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر مستغلی مفتوح نبود بالف و ریث کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود مستغلی بالاتفاق، و اگر ہر یک در کلمہ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکور، خواہ از یاء باشد، یا الف کہ بکلمہ دیگر یائے مفتوح شود مانع امالہ است. (منہ) **طاب:** أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الف کہ در کلمہ دیگر یا شود چوں: صفی مجہول. **چنانچہ:** یعنی انتہام مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ و فتحة راہ مثل دو ضمہ و دو فتحة است، پس در اقتضائے تعلی و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستغلی یا را رائے غیر مکورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستغلی بود آں رائے مکور مستغلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلیٰ با سفل باشد؛ زیرا کہ کسرہ راہ مثل دو کسرہ است، و اگر راہ متصل الف نیست، چوں: بقادر و در امالہ آں اختلاف ست، و اگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْعَصَلِ﴾ (الأنعام: ۶۰) بآنکہ راہ قبل مستغلی اقتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر بہا لا لازم سے آید، و آں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضی، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکورہ بعد الف افتاد و الف بعد صاد مستغلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد، و ایں فتح اگر بر راہ باشد و قبل ہاء ست امالہ فتح بود چوں: کدر، و اگر بر غیر مستغلی است حسن، و اگر بر مستغلی باشد متوسط است، و فتح قبل رائے مکور، برابر ست کہ بر مستغلی باشد چوں: من البقر، یا بر راہ، یا غیر آں توان کرد؛ چہ خیر داشتہ کہ رائے مکورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود و وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مثابہ الف ست لفظاً در فحوا و معنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے ضمیر کہ شبہ معنوی در اں نیست، و بعضے قبل ہائے سکوت جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمہ وحقہ ومن الصَّرَرِ و المَحَاذِرِ، ودر اسم مبنی وحرف جزمی وائی وذا، وجز بلی ویا ولادر إما لاروانبو. و تثنیہ یعنی الحاق الف ونون یا یا و نون بکثر؛ تا دلالت کند بر دوشے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واؤ بود واؤ شود کثالث اصلی لم یَمَلْ، وگرنه یاء گردد، و همزه ممدوده اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نه واؤ شود و جوابا اگر از الف تانیث است، و إلا جوازا. و جمع که دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع است، صحیح: کہ

بواو یا یا و نون است،

ما قبل مفتوح ما قبل مکور

رحمہ: مثال آئکہ فتح بر غیر مستعلیہ باشد. حقہ: درج مثال آئکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضر: مثال رائے مفتوح قبل مکور. الخاذا: مثال مفتوح غیر راء مستعلی قبل رائے مکور. بلی: این سه حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ و فعل سے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب اضربت "؟ و دوشے: حقیقہ باشد یا مجازا چون: زیدیں کہ مفرد را بتاویل مسئلہ بزیادہ تثنیہ آوردند، و همچنین ابوبن و قمر بن بہ تغلیب. لم یَمَلْ: چون الی ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں الیواں بود. و گرنہ: چون مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، و رحیان در رحی کہ الفش بدل از یاء است، و بلیان در بلی و قسے کہ علم بود کہ الفش اگرچہ اصل است، لیکن مثال است ای امالہ کردہ شد. (مہ) ممدودہ: ای نہ زائد نہ بدل از چیز سے.

ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرءان تثنیہ قراء، و ابو علی قلب آں بواو از عرب حکایت کرد.

و جوابا: نحو: حمراوان و حمراء برائے فرق میان ہمزہ واصلی و غیر آں، اصل حمراء حموی بود، الفے قبل الف تانیث را ہمزه بدل کردند، و نزد بعضے ہمیں ہمزہ زائد است، بہر تقدیر لائق تغیر است، و بواؤ بدل کردند بہت آئکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آثر ثابت دارند و حمراء غنید، و مہر و از بعض عرب حمرا یاں بیاء نقل کرد. (شرح الأصول)

و إلا: ای اگر اصلی نبود نہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: ای قلب آں بواؤ جائز است؛ زیرا کہ این ہمزه بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. و باقی آں ہم درست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی است یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واد آست کہ در مفردش تغیر سے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرفے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند از جمع صحیح: کہ واحد در آن صحیح بود. بواؤ: غالباً برائے مذکر عاقل.

و جبان و جزآں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
 نحد و قن و جزآں نیز آید. فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
 بر یازده و بیش، و زنش بسیار است. فعل جمع احره همراء صفة، و در فَعْلٌ و فاعِلٌ و عَمِيْمَةٌ
 و خَوَّارٌ و خَوَّارَةٌ و فُلُكٌ و أَسَدٌ و بَدَنَةٌ و جزآں نیز آید. فُعْلٌ جمع فَعَالٌ و فِعَالٌ نه
 مضاعف و فَعِيلٌ و فَعُولٌ،

جزآں نیز آید: بحسب سماع چوں: نذبة بالفتح و أنداب، و فلذة بالكسر و أفلاذ، و حزمة بالضم و أحراب، و كاتبة
 و أكتاب، و إدام بالكسر و آدم و جزآں. **سومش:** چوں: طعام و حمار و سؤال و مرغف و عمود، جمع آن أطعمة و أحمرة
 و أسولة و أرغفة و أعمدة، و أدوية جمع "ذو" و یا "دوي" شاذ است. **مانند حبیب:** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
 و أمثلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسیل.

نحد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالكسر بمعنی بنده. **جزآں:** چوں قرط بالضم و أقرطة، و شنة بالفتح
 و أشية، و لوا بکسر اول و متحذوم مقصور و الوية، و عیل بکسر یاء مشدود و أعولة، و فعال بالفتح و الصم مؤنث، چوں: جناح
 و أحنحة و عقاب و أعقبة و غیر آن. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکور بحسب سماع. **ولد:** نفتحین جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غرلة. **بر یازده:** و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیار است:** و غالب در آن بهمین سی
 و شش وزن است که مذکور میشود. **احره و همراء:** ای صفتی که بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل،
 و صحراء اسم. **خوار:** بر وزن فعال بالفتح است. **خوارة:** جمع مرد و حور و خورة.

فلک: بر وزن قفل مفرد، و جمع بهم بریں صورت است، لیکن ضمیر آن چوں ضمیر أسد است. **بدنة:** بر وزن فعلة بقرینت اوسط
 شتر، و کاف قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **و جزآں:** بحسب سماع چوں: غزل بفتحین، و ذرب بفتح اول و کسر دوم، و صبیح بفتح
 اول و ضم دوم و غیر آن. **جمع فعال:** با کسر و فعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار و حمر، و حسان و حین.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح و کسر اگر مضاعف باشد بمش بر وزن فعل بفتحین مطرو نیست، پس از حنان و کما احتراز شد،
 و عن جمع عنان، و عضض جمع عضاض شاذ است، و بعضی گویند: این وزن جمع در فعال و حقی هم مطرو نیست. (شرح الأصول)

فعلیل و ففعول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف و رغف و عمود و عمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول
 نباشد چوں: نذیر و نذر و صبور و صبر، و خلاف حریح و رکوب که بمعنی مفعول است، گویند: در فعیل صفت مطرو نیست،
 و همچنین برائے وزن فاعل و صفتی این وزن مطرو است نحو: بازل و یزل، و گفته اند: کثیر است نه مطرو. (شرح الأصول)

و در سَفَف و حَشِن و نصف و فُرَاد و سَفِينَة و جز آں نیز آید، و در ناقص نیاید. فَعْل جمع نوبة
سما مستحقین مائة سال
و بُزْقَة و ثَحْمَة اسماء و فَعْلَى افعال، و در رؤیا و حلیه و عدو و عجایه و نفساء نیز آید. فِعْل جمع
قدیم ساست بالکسر زبور
بدرة و فرفة اسماء و در عدو و تارة و علجة و جز آں نیز آید. فَعْلَة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه آی سماع بر وزن رفیع بر کبیل اطراو
نبود، و در سید و بر و خبیث نیز آید. فَعْلَة جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، و در غوی
سما بر وزن فعل جمع ساده بضم قاء و فتح یین
و غریان و عدو و هادر نیز آید. فَعْلَة در فعل و در قرد و قرط و جارا و سما و در علج و هادر و جز آں
بالضم جمع عرابة بر وزن عبة سماع بالکسر یوزید بالضم

خشن: بفتح اول و کسر و و م و رشت. فراد: بالضم، و گویند: درین وزن قیاس مطروست. سفینه: بر وزن فعلیه بفتح اول و کسر
ثانی. جز آں: چون: بدع بالکسر، و اذن بضم تین، و قرضه بالضم، و بغرة بفتح تین، و غرة بفتح اول و کسر و و م و جز آں.
و در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضم، و آں متروک است. و ثنی بضم ثاء و کسر نون جمع ثنی بر وزن فعلیل شاذ است،
و اصل ثنی ثنی بر وزن فَعْل بود، ضم نون بکسر بدل کردند و یاء را ساکن کرده با جتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة: انتخاب از مذہب جمہور و فرام جمع کرده، و در "اصول" گفتہ کہ نوبة در و یاء نزد فرام مطروست، و نخمة بضم اول و فتح دوم
سو، بضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. برقة: بالضم زمین سنگ و گل و ریگ. عجایه: بر وزن فعالة بالضم بمعنی پی بند
دست و یا، نفساء: بضم نون و فتح فاء زچہ. فَعْل: بکسر فاء و فتح تین.

جمع بدرة: با الفتح همیان ده هزار درم، ای با طراو، و همچنین نزد فرام جمع اسے کہ بر وزن فعلة با الفتح و اجوف یائی بود چون:
صبعة، و اسیکہ بر وزن فعلی است نحو: فکری و ذکرى. (منه) فارة: بر وزن فعلة بفتح تین، أصله: تورة.

جز آں: چون فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتح تین چون: ناب و نیب، و فعلة بالضم
نحو: صورة و صور، و این مالک گفت: کہ این جمع می آید سما بالاتفاق در لفظے کہ میانه آں اسم ضی تا فارق بود، چون:
سدره. (شرح الأصول) صفت عاقل: چون: حافظ حفظة، بخلاف کابل بمعنی میان دو کف کہ اسم است، و گاهی برائے غیر
عاقل آید چون: ناعق و نعقة. ناقص: احتراز است از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبیث: بر وزن فعل، جمعه: خبیثة. صفت عاقل: [و در غیر عاقل کمتر آید، چون: بزا جمع بازی یعنی باز.] چون:
قاضی و غازی، جمع آں فصاة و غزاة، و راصل فضیة و غروة بود. غوی: بر وزن فعیل، جمعه: غوای.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. جارا: بمسایر بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر کہ صفت است،
جمعه: علجة. هادر: کہ صفت است بر وزن فاعل. جز آں: چون: کنتف و روجل و سحلة و طنپ و هدمة و أمرط.

وَجُمْلٌ وَلِقْحَةٌ وَبُرْمَةٌ وَفَصِيلٌ وَسَرْحَانٌ اسْمٌ وَحَسَنٌ وَعَيْلَةٌ وَأَفْعَلٌ وَفَاعِلَةٌ صِفَةٌ، وَجَزْ
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسکی نہ اجوف واوی کہ بر فلس و حمل و قُرء و ذَکَر و بدرۃ،
 صفتے بر قاعد و ظریف و در غمر و ضِلَع و حُجْرَةٌ وَعَنَاقِ اسما، و کھل صِفَةٌ وَجَزْ آں نیز آید،
 وَفُؤُوجٌ وَسُوُوقٌ شاذ. فُعْلَانٌ جمع فعیل و جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شجاع صِفَةٌ،
 جمع فوج جمع سان جمع کمران چوں راک و رکبان جمع شجاع

جہد: بضمّین زمین بلند، و لقحۃ بالکسر نام شیر دار، و برمۃ بالضم و یث سنگین. **فصل:** بر وزن فعیل شتر پیکہ از ماور باز
 داشته شدہ. **اسما:** یعنی این اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل مفتحتین، و عیلۃ بر وزن فعلۃ زن نام الحلقۃ، و ایلچ چوں: احنی، و فاعلۃ چوں: صائمۃ، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و این حاجب در مثل حسن اطراو بیان کردہ. **جَزْ آں:** چوں: فعل و فعلۃ بکسر تین نحو: غر و غمرۃ،
 و فعلۃ بکسر فاء و ففتح عین چوں: عضیۃ، و فعلۃ بضم فاء و فتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزائند چوں: حجارة و لمارة در حجار و غمار. (شرح الأصول) نہ **اجوف واوی:** احتراز است از حوض کہ قیاس
 در آن فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یا کی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظی، یا مثال نحو: و کر.
حمل: بشرطیکہ عینش یاے مبدل از واؤ نہ بود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یا کی نہ بود چوں: خف و دمی بمعنی صورت منقوشہ، و آمدہ است خصوص جمع خاص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و ہی کہ اصل آں نؤوی باشد جمع نؤوی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و این حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب ساعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فعیل باشد، و ذر "اصل"
 جمع ظریف بسما و اخل کردہ. **حجزة:** بضم نیۃ از ار، جمعہ: حوزو بالفتح. **کھل:** بالفتح پیر جمع کھل.

جَزْ آں: چوں: حب بالفتح، و حقبة بالکسر، و شعفة بفتحات، و لم بر وزن سید، و سوار بالکسر، و وجود بالفتح، و قنود
 بالضم، و ابتاج جمع مفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [و یعنی در آن ہم مطرود گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در آن برائے نقل ضمہ بر و اوست خصوصاً ہنگام ضمہ ما قبل؛ و لہذا در اجوف یا کی گاہے فاء را کسر و ہند چوں: شیوخ، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزائند چوں: بعولۃ و ذکورۃ. (رکاز الأصول) جمع فعیل: در اسم نحو: رغیف، و گویند در صفت بچوں نی،
 و ظاہر مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: احمر حمران، و اگر عین کلمہ یاہ باشد فاء را کسر و ہند
 نحو: ابيض بیضان، و یعنی گویند: این وزن در افعال مطرود نیست.

و در بطن و جمل و ذئب و حاجز و زقاق، و جز آں نیز آید. **فِعْلَان** جمع شجاع، و اسکی بر
 سماعاً بالفتح جمع طعان بالکسر جمع دیوان تلاط جمع حمران

صرد و نحو: تاج و عود، و صفتی بر فعیل، و در ضیف و حرب و صنو و فاعل و فَعُول
 بالفتح جمع صیفان بفتحین جمع حربان حو حاکم و حیضان

و غزال و صوار و ظلمیم، و جز آں نیز آید. **فَعْلٰی** جمع فعیل بمعنی مفعول، و در
 بالفتح جمع غزالان

مریض و فاعل و فعیل و أفعَل و فَعْلَان و جز آں نیز آید. **فَعْلٰی** در حجل و ظربان فقط.
 بالفتح بمعنی کریم چون هالک جمع هلکی چون احمق چون کسلان و کسلی بر وزن دگری بفتحین کبیت

فَعْلَاء جمع فاعل و فعیل و جَبَان و شجاع که **صفت عاقلند** و در سَمَح و اَسِير و وُدُود و خَلِيفَة
چون شاعر و شعراء بالفتح بالصم مذکر بالفتح بمعنی کبریه بالفتح

و جز آں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أَرْقَعَة. **شجاع**: بالضم صفت باشد یا اسم چون: غراب جمعه غربان، و گویند: در صفت مطر و نیست.

صرد: بضم فاء و فتح عین، جمعه: صردان. **تاج** **إِخ**: یعنی وزن فعل بفتححتین و فَعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَّح بود بشرطیکه هر
 وءاچوف باشند، جمع هر دو تبحان و عیدان. **فعیل**: چون: سریع و سرعان، و در "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی بهتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالکسر ماده گاو، جمعه: صیران. **ظلمیم**: کرغیف شتر مرغ، جمعه:
 ظلملمان. **جز آں**: چون: کعبیت بضم اول و فتح دوم، و بر کة بالضم و جز آں. **فَعْلٰی**: بالفتح و القصیر، بر وزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: فنیل و جریج، جمع آں قتلی و حرحی، و در "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد
 روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فعیل**: چون: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جز آں**: چون:
 و ح و بفتح اول و کسر دوم، و سکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، و نادرست در فعل بالفتح، چون: جلد.

حجل: این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، و این سراج بدان رفته که ححلی و ظربی اسم جمع حجل و ظربان
 ست، و در "صراح" گفته: جمع ظربان گایه ظرای می آید. **ظربان**: بفتح فاعل معبر و کسر راء جانورے ست مثل گرہ و بدبو.

فَعْلَاء: به ضم فاء و فتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چون: کریم و کرماء.

که صفت عاقلند: ای هر چهار وزن، نخستین از "أصول" فهمیده میشود، و نیز شرطست که ناقص و مضاعف و اچوف نبود، و خوداء
 و در جواد و سرواء و سیری و نقواء و نقی و بحسب سماع آمده، و در اخیرے شد و دیگرے است اعنی قلب یاء
 بود. (شرح الأصول) **أَسِير**: ای فعیل بمعنی مفعول و غیر مختص بفاعل.

خليفة: برائے مذکر، و گایه بر مؤنث نیز اطلاق کنند، و فارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، و بعضے گویند: تاء و راں برائے
 مبالغه است نه جهت تانیث، و بعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، حار بردی)

أَفْعَلَاءُ جمع فَعِيلٍ که صفت عاقل است، و ناقص یا مضاعف، و در صدیق و بین و جزآں نیز آید.
مطر دا چون نمی جمع اعیاء چون شد جمع اشداء دوست سماعا
 فَعَالٍ جمع اِسمی بر فَعَلَاءُ و فَعْلٍ و فَعْلَتِ بر فَعْلٍ که مذکر ندارد، و فَعْلٍ نه اُنْثٰی اُفْعَل و فَعْلَان
بالفتح والفصر مطر دا
 فَعْلٍ، و در وَجَع و یتیم و اَیْم و طاهر و عذراء و مَهْرٍ و جزآں نیز آید. فَعَالٍ در فَعِيل بمعنى
سماعا ب پر جمع بنامی جمع مہاری
 معقول و فَعْلَان فَعْلٍ. فَعَالٍ جمع فَعَلَاءُ، و جمع فَعْلٍ و فَعْلٍ اسماء، و فَعْلٍ فَعْلَان و مَهْرٍ.
بالفتح چون عطشی و عطشان

و در صدیق: ای فَعِيل که ناقص و مضاعف نبود صفت باشد چون: صدیق، یا اسم چون: طریق. ہیں: بر وزن سید بمعنی ظاهر.
 جزآں: چون: حلب بالکسر، و صلف بفتح صاد و کسر لام، و بین بر وزن سید. نیز آید: چون: نم بالفتح، جمعه: اَنماء،
 و صدیقة مؤنث، و ثِقاف بالفتح. (شرح الأصول)

بر فَعَلَاءُ: بالفتح، چون: صحراء، جمعه: صحاری، هر دو الف حذف کردند و الف تانیث آوردند، و گویند: اول جمع آں
 صحاری کردند بکسر راه و یاء مشدود که بدل از هر دو الف است، پس یاء حذف کرده فتح بر راه گذاشتند و یاء دوم را بالف
 بدل کردند. (شرح الأصول) فَعْلٍ: [چون: حرمی گویند که تر خواهد.] بالفتح أو الضم أو الکسر، چون: فتوی
 و دفری و سعدی. نه اُنْثٰی اُفْعَل: ای فعلی بالضم که مؤنث اسم تفضیل نباشد چون: حنّٰی جمع حنّٰثی.

فَعْلَان فَعْلٍ: ای فَعْلَان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چون: سکرّی، جمعه: سکاری. اَیْم: زن بے شوهر، جمعه: اَیامی.
 عذراء: این بر مذہب ابن مالک است، و در "اصول" و رزمرة طراو گفته. (رکاز الأصول)

مَهْرٍ: ای فعل بالفتح که آخرش یاء نسبت باشد، گویند: حمل مہری منسوب بمہرہ بن حیدان، جمع آں مہاری بخذف
 یاء مشدود آوردن الف تانیث مقصوره. جزآں: چون: قدم بفتح حین و ایلّٰی بالکسر، و احنی و فلو بالکسر و غیر آں.
 فَعِيل بمعنى مفعول: چون: أسیر و أساری، بمعنی فاعل بم نحو: قدیم و فدائی.

فَعْلَان فَعْلٍ: فَعْلَان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چون: سکران و سکرّی، جمعه: سکاری.

فَعَالٍ بفتح فاء و کسر لام و کون یاء. فَعَلَاءُ: بالفتح و المدا، اسم باشد چون: صحراء و صحاری، یا صفت، مثل: عذراء
 و عذاری، ہمزہ را حذف کرده الف را بجهت کسرة ما قبل کہ در جمعست یاء بدل کردند، یا اول بر صحاری بتمذید یاء جمع کرده
 یاء را برائے تخفیف آگفتند. (شرح الأصول)

فَعْلٍ: چون: دعوی و دعاوی، و در "کافی" گفته: بیاء مرد و دست.

فَعْلٍ: [بالکسر، نحو: دفری و ذفاری.] اسماء و همچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سعدی، یا صفت مثل: حبلی.

و سُرِيٍّ و سِرِيَّةٌ و سِعْلَاةٌ و حَنْطِيٌّ و عَدَوِيٌّ، و قَلَنْسُوَّةٌ و قَهْوَبَاةٌ، و در اهل و لَيْلَةٌ و عَشْرِينَ. فَعَالِيٌّ
 جمع ثلاثی کہ ساکن العین بود و در آخرش یائے زائده مشدو و علباء و قوباء و حولایا، و در صحراء
 و عذراء و انسان و ظربان. فعائل جمع فعيلة و نحو: عَجُوزٌ و جمع حَمَامَةٌ و رسالة و ذوابة و سفينة
 و حَمُولَةٌ و شَمَّالٌ و جَرَانِضٌ و قَرِيشَاءٌ و حَبَارَى و حَزَابِيَّةٌ اسما، و در اَقِيلٌ و ذَنُوبٌ و ضَرَّةٌ
 و حَرَّةٌ و جَزَّالٌ نیر آید.

سریة: بر وزن فعيلة ضم فاء، و کسر لام و تشدید یاء، جمعه: سراری. حنطی: [بفتح حین و سکون نون کوتاه شکم]. دریں ہر چہار
 اگر زائده اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، و اگر ثانی را اُکثند حائض و قلائس و عداول و قهاوب، و بعضی قہائب، و ابن
 مالک گفت: درینا جز فاعلی بکسر لام فعالی و بفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)
 قلنسوة: بفتح حین و ضم سین کاه. قہوباء: بفتح اول و ضم ووم پیکان سہ شاخ. و در اهل: ای جماعا و در وزن فعل و فعلة بالفتح
 و بفتحین آمدہ، نحو: اہالی لیلای عشاری، و میتوان گفت: کہ لیلای جمع لیلۃ باشد. فعالی: بفتح فاء، و کسر لام و تشدید یاء.
 کہ ساکن العین: و گاہے جمع متحرک العین ہم آید چوں: عاریة، اصلہ: عورۃ، جمعه: عواری.
 یائے زائده مشدو: نہ برائے نسبت چوں: کرسی، جمعه: کراسی، و گاہے در منسوب ہم آید چوں: مہری و مہاری.
 علباء: بالکسر عصب گرون، جمعه: علابی. قوباء: بضم اول و فتح دوم مرض ست، جمعه: قوایی.
 حولایا: بر وزن فعلا یا بالفتح، جمع آں حوالی، الف اخیر را اُکثند و ووم را برائے کسرۃ ما قبل بدل از یاء کردہ و ریاء ادا م
 کردند. و در صحراء: یعنی در وزن فعلا بفتح اسم باشد یا صفت، و ہمچنین در انسان و ظربان سماعی است، و این مذهب ابن
 مالک ست، و مصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل کردہ. عذراء: بالفتح ووشیرہ، جمع آں عذاری. جمع فعيلة: بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحیفة و صحائف، یا صفت نحو: کریمۃ و کرائم. حمامۃ: بفتح کواثر، جمع آں حمام.
 ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذواب. سفینۃ: فعلة این را شامل است. جرانیض: بضم اول و کسر ہمزہ مر و فرہ، جمع جرانیض.
 قریشاء: بر وزن فعبلاء بالفتح نوے از خرما. حزابیۃ: بفتح حاء مہملہ و زائے معجمہ و کسر باء موحده و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعه: حزاب اگر زائده ثانی حذف کنند، و اگر الف دور کنند جمع آں حرابی باشد. اَقِيلٌ: بر وزن فعل شتر کوتاہ، جمعه: اَقائل.
 ذَنُوبٌ: ولو پر آب، ای وزن فَعُول بالفتح صفت مذکر. ضَرَّةٌ: بالفتح زَیکہ بر وزن وِیگر آید و گوشت پستان، جمعه: ضرائر.
 جَزَّالٌ: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبیحة و ذبائح، و شمال بالکسر بمعنی چپ، و عقاب بالضم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل کہ اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، و فاعلاء و فاعلة، و در غیر آن نیز
چون طوائف و مغنای
 آید. **أفعال** جمع مثل **أجحد** و **أصعب**، و در **هبط** شاذ ست. و **أفاعیل** جمع **إقلم** و **أقوال**، و در
بطل **باطل** و **حدیث** و عروض شاذ ست. و **تفاعل** مثل: **تنصب** و **تجربة**. و **تفاعیل** مثل: **تمثال**
جمعه باطل جمعه احادیث جمعه اعرابص برای نقدان شرط
 و **مفاعل** مثل: **مسجد** و **محمدة**، و در **مطفل** نیز آید. و **مفاعیل**، مثل: **میعاد**، و در **ملعون** نیز
بفتح هم کسرین جمع موعید جمع موعید
 آید، و در **موسر** و **منکر**

کہ اسم ست: علم بود چون: خالد و خوالد، یا غیر علم مثل: کاهل و کواهل. **غیر عاقل**: ای مذکر چون: ناهق و نواحق.
فاعلاء: بد و کسرین بشرطیکہ اسم باشد چون: فاصعاء سوراخ موش و شقی، جمعه: فواصع. **فاعلة**: اسم بود چون: کاتبه، یا
 صفت نحو: ضاربة. **در غیر آن**: یعنی سماعاً چنانکہ در فاعل صفت نحو: فوارس و فرارس، و همچنین طاحونة و دحان و جز آن.
أفعال: بفتح همزه و کسرہ عین. **أجحد**: یعنی آنچه بصورت افعال باشد، هر حرکت کہ بر همزه و عین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آن، و در لفظ **أصعب** نہ لغت آمده کہ بغرب سہ حالت همزه در سہ حرکت باء حاصل میشود، و افعال تفضیل بهم دریں حکم
 داخل ست چون: اکبر و اکابر، و بدانکہ **أصعب** از **أجحد** معنیست. و در **هبط**: زیرا کہ بصورت افعال نیست، و بعضی گویند:
 از **هبط** یعنی **هبط** آمده، و بعضی گفته اند: جمع آن ست، بریں دو تقدیر از **هبط** جمع از **هبط** قیاسی ست.
جمع إقلم: [جمعه: اقالیم، و همچنین اقوم و اقالیم]. ای بر سبیل اطراف جمع اسمیست کہ در آن سہ حرف اصلی بود و اول آن
 همزه زائد و بعد عین لین زائد باشد. **أقوال**: جمع قول، جمعه: أقوالیل. **تفاعل**: ای اسم چار حرفی کہ اولش تائے زائد بود.
تنصب: بالفتح و ضم ضاد معجمہ درخت، مثل **تمثال**: مراد ازیں اسم پنج حرفی کہ اولش تائے زائد بود و رابع آن مدہ چون:
 ترکیب و تراکیب، مثل **مسجد**: ای اسمیکہ سہ حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
در مطفل: [بضم میم و کسراً فار، زن صاحب طفل]. ای در لفظیکہ بضم میم و کسرین باشد بشرطیکہ صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، و در مفعول بضم میم و فتح عین نیز آید نحو: مسد و مسانید، و در لفظیکہ اولش میم زائد نبود شاذست چون: حسن و محاسن
 و مشبه و مشابه. **مثل میعاد**: ای لفظی کہ سہ حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بهمیم زائد و بعد عین مدہ زائد بود، چنانچہ در "شرح
 الأصول" ست. **در ملعون**: [ای در اسم مفعول بریں وزن]. اگر گوئی: قاعده میعاد این را نیز شامل ست، و همچنین قاعده
 مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع سماعاً آمده، لہذا جدا نمود.
در موسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آن میاسیر و مناکیر.

شاذ ست. و فعالین مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعال جمع رباعی مجرد و ملحق بآن،
 و در خماسی بخذف خامس آید. و فعالین مثل: قرطاس و ملحق بآن. و فاعلة و أفاعلة و مانند آن جمع
 اسم منسوب یا انجمنی. و گاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چون: نساء، و جمع را جمع کنند چون:
 أكالِب و جهائل و بیوتات.

پس جمع بواؤ و نون، برائے لفظی مجرد از تاء که علم ست
 انحراف از حد و ارجاع

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء و فتح لام بمعنی بلاغت، و مراد از آن اسم چهار حرفی که آخرش نون
 زائد بود. مثل سلطان ای مطرود در اسمیکه سه حرف اصلی و الف و نون زائد در آخر دارد. فعالی: بفتح فاء بکسر لام اول.
 جمع رباعی: اسم باشد چون: قمبر و قضاطر، یا عفت مثل: سحل، یا علم چون: دمشق. ملحق بآن: بشرطیکه ملحق بکسریر لام
 باشد چون: فرد و فراداد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدول و روزن فواعل یا معاول یا فاعل آید.
 بخذف خامس آید: نحو: ححامر در جحمرش، و گفته اند بخذف زائد یا شب زائد اگر قریب طرف باشد نحو: هرازق در
 هزرق. ملحق بآن: [بکسریر لام چون: حلباب و جلابیب،] بکسریر لامی رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.
 مانند آن: ای صیغه متنبی الجوع که تاء بر آن زائد شود چون: فواعلة و مفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت و بودن ایشان در زینک
 در آن جمع اقصى مطرود بود، و تروید برائے منع خلوت چون: کشامرة و فزازنة در کشمیر و فرزین. نساء: بکسر جمع
 امرأة، و مساجد جمع حلد بضم قیم موش کور، و مناخذ جمع حلد بضم. جمع را جمع: جمع کسر یا جمع، بلف و تاء یا واء و نون، و جمع
 را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، و درین به کام اطلاق آن بر کمتر از تنجیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثر لغویان و موزانی در جمع قلت
 قیاس ست و در جمع کثرت نزد بعضی، و در "تسهیل" گفته: جمع تکثیر را تکثیر کنند مگر نحو: مفاعل و معاعیل و رطلة و عبة، و زره
 سیویه و معظم فویان مقصور بر سهامت. (شرح الأصول) اکالِب: جمع اکلب که جمع کلب ست.
 جهائل: جمع جهال بکسر که جمع کثرت حمل ست. و بیوتات: [از پنج بیان جمع صحیح است.] جمع بیوت، و آن جمع بیت ست،
 و در "شرح الأصول" گفته: مثل: کلابات و رحالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بلف و تاء و بواؤ و نون هم آید چون:
 صبرون جمع صبر بفتح تنجیح جمع صبور بالفتح. مجرد از تاء: ای تاء تانیث مفلوظ که عوض از مخدوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو:
 طلحة و علامة خارج شد، و در آنگاه الف تانیث ست چون: سلمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ و نون آید،
 و مفلوظ انحراف ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ و نون ست، و بقید عدم تعویض انحراف از لفظی شد که در آن تاء
 عوض مخدوف ست: چه اگر علم مذکر عاقلش کند بواؤ و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ اُفعل فعلاء، نہ فعلان فعلی، نہ صفت مشترک. و یبفتد در الف مقصورہ و ہمزہ تانیث واؤ شود، و أما سنون در سنۃ و قلون در قلۃ و ثبون در ثبۃ و اهلون در اهل و مانند آن بخلاف قیاس ست. و جمع ہائے و تاء برائے علم مؤنث و لفظی کہ در و تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء اُفعل، نہ فعلی فعلاں. و لفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مر اورا جمع کسر نیامدہ باشد تائے تانیث در و بیگلنی،.....

مذکر: احتراز از ہند علم مؤنث. عاقل: احتراز از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض و بازل. نہ اُفعل فعلاء: چوں: آخر حراء، پس آخرون گویند. نہ فعلان فعلی: چوں: سکران و سگری، پس سکرانوں گویند. نہ صفت مشترک: چوں: صبور و قتیل، پس صبورون و قتیلون گویند. الف مقصورہ: برائے اجتماع ساکنین، و ما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت بران چوں: مصطفیٰ و مصطفون. واؤ شود: چوں: حراؤون در حراء علم مذکر. سنۃ: اصلہ: سنۃ یا سنۃ بمعنی سال. قلۃ: بالضم، اصلہ: قلۃ غمکہ چوب. ثبۃ: بالضم، اصلہ: ثبۃ یا ثبۃ بمعنی گروہ. مانند آن: چوں: فیون در فیۃ، و غصون در غصۃ. بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم و صفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطردست، برابرست کہ علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: سلمۃ و ہند، یا الف ممدودہ و مقصورہ، نحو: أسماء و لیلی. و در و تانیث ست: الف مقصورہ یا ممدودہ، خواہ تائے موقوف یا مقدرہ. اسم بود: چوں: بشری و صحراء و ظلمۃ و أرض. یا صفت: چوں: حبلی و نفساء و ضارۃ. نہ فعلاء اُفعل: چوں: حراء آخر و سگری سکران، پس حراوات و سگریات گویند؛ زیرا کہ جمع ہائے و تاء، فرع جمع ہواؤ و فون است، و مذکر لینا ہواؤ و فون جمع نکرہ شد چنانکہ دانستی، و ابن کبسان جائز داشتہ، و اگر در مثل: سگری و حراء اسمیت غالب شود جمعی ہائے و تاء باتفاق درست ست، در حدیث آمدہ: لیس فی إحصاءات صدقة. لفظی مذکر الخ: [از پنج بیان تصرفات این جمع ست. ۱] برابرست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چوں: صافن و صافنات و سحل و سحلات، و اگر چہ آن صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تغییر ہم معنی و صفی حاصل می شود، و این جمع ہائے و تاء، برائے فرق میان عاقل و غیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مر اورا الخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکبیرش نیامدہ باشد و نام غیر عاقل بود چوں: سراق جمع آن سراقات، پس حوالی را ہائے و تاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکبیرش حوالی آمدہ، و بنات در جمع ہواؤ بالکسر با آنکہ ہون بالضم در تکبیرش آمدہ نادرست، و زیدات در زید گویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول) تائے تانیث الخ: تاء و علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمۃ و مسلمعات.

و حکم الف و ہمزہ از شنی بدانی، و عین ثمرہ نہ اجوف فتح یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتح خوانند، و عین کسرہ فتح و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص وادی و اجوف سکون و فتح، و عین حجرہ فتح و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی و اجوف سکون و فتح، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر سکون ست فقط. و فعل کفعلة. و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحوق تاء باخر مفروش چوں:

کماء، و بحذف تاء یا یا از آخر نحو: قمر و معد و دروم،
و این طور بسیارست

از شنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، و جائے واؤ شود، و جائے یاء چنانکہ گذشت. **نہ اجوف:** چوں: حورہ و بیضہ کہ عین آن در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغیر لام آید و باز ہم ساکن ماند. **فتح یابد:** چوں: ثمرات برائے فرق میان جمع اسم و صفت، و فتح از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند.

فتح خوانند: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: لغوات و بیضات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آن در جمع پاک ندارند. **فتح و کسرہ:** ای فتح یابد برائے تخفیف، و کسرہ بتالیع فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح و کسر عین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، و در ضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکرده. **اجوفش:** [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.]. وادی باشد چوں: دیمہ، یا یائی نحو: بیعہ، و بہر کیف ہیاء نوشتہ خواهد شد برائے کسرہ ما قبل.

سکون و فتح: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ ندہند برائے ثقل آن قبل واؤ بالائے یاء، و اندکی فتح ہم جائز نہادشتہ، و فراہ در تمام این باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند:** برعایت اصل و خفت آن. **اجوفش:** ضمیر برائے مفعلة بالضم چوں: دولہ.

سکون و فتح: و ضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آن بر واؤ ویر ما قبل آن. **صفت:** چوں: صعبة بالفتح، و عجلة بالکسر، و حلوة بالضم. **مضاعف:** نحو: مدة بالفتح، و عدة بالکسر، و مدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات و علجات و حلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآن مناسب، و در مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر تمین را حرکت دہند گلک اوغام شود باز ساکن کردہ اوغام نمودن لازم گردد. (منہ) **کفعلة:** بہ تثلیث فاء، مثل مفعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس براں قیاس کن. و در معنی جمع: از بنجا در اسم جنس، جمع شروع کردہ. **کماء:** اسم جنس گیاہت، واحد آن کماء بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء باشند در واحد کمتر ست. **قمر:** بالفتح جنس خرما، و یکے را ثمرہ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، واحدش معدہ.

دروم. جنس و واحد را رومی گویند.

ومثل: ركب وخدم وطرِب وعبُد ورجَلَة ورفقة وجمال وعبید وئوام وقصباء
بفتحین اسم جمع حاد بالص اسم جمع رفیع اسم جمع عدد
 ومشیوخاء وصحابة وجزال.
بالفتح اسم جمع صاحب
و تَغْییر:

ای تغییر لفظ؛ تادولات کند بر حقارت یا قلت مدلولش، برای تعظیم و ترحم نیز بود. و تغیر
در کیفیت نحو در بهمان
 معرب بر پنج وزن می آید،

مثل ركب: [بالمفتح اسم جمع راكب.] ایضا همه اسماء جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسماء جنس بود، و مصنف از هر
 وزنی در جایگزینی مثال آورد، لیکن حصر در این نیست؛ چه فعل بالمفتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتحین
 چوں: ولد، و در فعلة بتحریک، نحو: فاح، و در نائحة و نحو ان مفتاح و تشدید و او و جزا، و همی نمط اوزان دیگر نیز.
طرب: بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع طربان. **عبید:** بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبید. **رجلة:** بالمفتح اسم جمع رجل یا راجل.
جمال: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحین. **ئوام:** بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فاعل بمعنی طلقه که با دیگر متولد
 شود. **قصباء:** بر وزن فعلاء بالمفتح اسم جمع قصبة بفتحین، **مشیوخاء:** بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
جزا: چوں: ولد بالكسر ای ولد بفتحین و فعال بالمفتح چوں: شال و شبیل، و فعلاں بالمفتح نحو: قنوة قنوان.
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل و کثیر گفته شود، و از واحد بتاء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعضی
 اسماء جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چوں: کلم، و اسم جمع لا جرم برای کثیر گفته شود
 و ضعا، و میانه آن واحد تاء و یا فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغتا ممتاز است که اسم جمع و جنس غالباً بر اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راكب، و همچنین اسم جنس نزد فرابشرط مذکور نحو: عمر و عمرة.
ای تغییر: زیادت یا غلظت؛ زیرا که تغییر گاهی بالف آید نحو: حوابة در دابة. **لفظ:** اسم غلظت؛ زیرا که گاهی تغییر فعل کنند اگر
 چه شاذست نحو: ما احبسناه. **تادولات کند:** برابرست که محل تحقیر مجبول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاهرست که متعلق به تحقیر علم است.
حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلیم. **برای تعظیم:** چوں: دویهة أي داهية عظيمة، و گویند: آن فی نفس عظیم است
 لیکن مردم آنرا حقیر پسندند. **ترحم:** نحو: یا بنی، و آنهم از تغیر کیفی است. **معرب:** احترامست از جانی که کمالش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سه حرفی بر فعلیل چوں: رجیل و طلیحہ و حبیلی و رجبلان و زیدون و هنیدات و بُصیری و بعلبک و خمیسہ عشر و عبید اللہ، و ثلاثی مزید، و رباعی و خماسی اگر حرف رابع آنها مده نبود بر فعلیل آید چوں: مضرب و جعیر و سفیر ج، و اگر بود فعلیل چوں: مضرب و قریطیس و خدیریس،
در حمل مفرد
در تصغیر مشوب
در جمع رباعی

وزن صوری: آن عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصاً، چنانکہ ضمہ بضم فتح بفتح کسرہ و بحسبہ مقابل باشد، و تقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی:** کہ عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصاً و اصلی با اصلی وزائد بازائد. **فعلیل:** بضم فاء و فتح عین کے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث و علامت تثنیہ و جمع و غیرہ کلمہ طلیحہ است حقیقتہ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہذا سے بینی کہ مغری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ اشل کلمہ دیگر نیست، بخلاف حبلی و صحراء، و چنانکہ عین ثلاثی یا، باشد کسقاء در تصغیر روا بود، نحو: شلیح، و فراء بدل یاہ بواو کما کت کردہ نحو: شویخ. (شرح الأصول)

طلیحہ: و طلحہ ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حبیلی:** ای و آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زیدون:** ای در مجموع بواو و نون. **هنیدات:** و رحدات جمع با الف و تا. **بعلبک:** و ر بعلبک مرکب منع صرف. **خمیسہ عشر:** و رخمسہ عشر مرکب مزنی. **عبد اللہ:** و ر عبد اللہ مرکب اضافی.

رباعی و خماسی: پر و مجر و باشد یا مزید نحو: فقیر و عضیر و در فسخ و عضر فوط. **مدہ بود:** قبل تصغیر یا بعد آن. **مضرب:** و ر مضرب اسم مفعول از اضرب. **سفیر ج:** تصغیر سفر حبلی. بدانکہ تصغیر خماسی اصل ضعیف ست؛ زیرا کہ حرف اصلی انداختن سے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خاس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست و گویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آن باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ ححیرش گویند، و در فردق دال شبہ زائد افگندہ فریق خوانند، بیش عوض حرف محذوف مدہ افزانند نحو: سفیر یج. (شرح الأصول، حارر دہی)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش بعلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آن باین طور کہ مدہ اولاً خاس باشد پس از ما قبل آن حرفے اندازند مدہ رابع شود چوں: عندیس، یا باین طور کہ حرف ملت ساکن چہارم و ر کلمہ افتد، پس بیگم تصغیر برائے کسرہ ما قبل مدہ خواهد شد چوں: سنور تصغیر سنوبر.

مضرب: و ر مضرب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس:** و ر قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: و ر عندیس مثال خماسی مزید، بخذف نون تصغیر کردہ.

و نحو: سکران و أجمال فعیلال. و خماسی بروایت أخفش فعیللل، چوں: سفیر جل بکسر جیم. پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے را که عده نبود بیگنند و مدہ را یا گردانند چوں: مطبق در منطلق و قلینسہ و قلینسہ در قلنسوة، و سلطین در سلطان، و رواست مطبق بتعویض یاء از محذوف، و از سه زائدہ غیر عده را حذف کنند مگر مدہ مذکور یاء گردد چوں: مقیّس در مقعّسس و حر جیم در
در ثلاثی ای مدہ را مگر مدہ باشد که محل وزن است

سکران: [ای آنکه الف و نون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یاضفت.] یعنی اگر چه اینجا هم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش بر فعیلال آید؛ زیرا که مثل الف تانیث باقی داشتن الفی که بانون یکت باز زیادہ شدہ است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع. **أجمال:** یعنی جمع بروزن افعال. **أخفش:** که سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، و نزد سیبویہ بفتح جیم، و غلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدہن حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیر جل بقیاس آنکہ نحو: دنیسر در کلام عرب ثابت ست و ما قبل آخر ساکن. (رضی) **جز مدہ:** یعنی مدہ را بیگنند برائے عدم احتمال وزن تصغیر. **یکے را:** و بر دو را حذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، و اینجا بعد حذف یکے بنائے آن ممکن است، و حروف و م محل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عده نبود: و اگر عده بود آنرا باقی دارند و دوم را بیگنند. **منطلق:** پس در مطلق میم و نون بر دو زائد ست، لیکن میم عده است برائے بودن آن در صدر، و علامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. **قلینسہ:** بروزن فعیللہ، بخذف واؤ و ابقائے نون.

قلینسہ: بخذف نون و ابقائے واؤ کہ بہجت افتادن بعد کسرہ باشد. **قلنسوة:** نون و واؤ بران زائد است و بفتح عده نیست. **سلطین:** کہ مدہ آن بیابدل شد. **حذف کنند:** اگر محل وزن تصغیر باشد، پس اگر زائد ثلاثہ کہ عده و مدہ نیست اختلاصے در وزن نشود ہمہ را باقی و ارنہ، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زائد آن محل وزن نیست، و بمنزہ بہجت صدارت فی الجملة عمدگی وارد، یا جمله بفتح حذف نشود تصغیرش أفعیان آید.

مقیّس: نون و یکت سین را حذف نمودند و میم عده را باقی و اشدند، و مبرور در تصغیرش فعیسس گوید بخذف میم و ابقائے سین؛ زیرا کہ تکرر حرف اصلی ست و بمنزہ اصلی، و برائے آنکہ مقعّسس ملحق بمحرثیم است و تصغیرش حر نیم آید، بران قیاس قعیسس باشد. **مقعّسس:** میم و نون و یکے از دو سین دران زائد ست و میم اقوی.

حر جیم: بخذف همزه و نون و ابقائے مدہ کہ باشد.

اخر نجام، و در رباعی جزمه مذکورہ زیادتی نماند، و مدہ یاء شود، چوں: **بعیشر در مبشر**، مگر در
 یائے مجهول
 بروزن معلل

نحو: **سکران و أجمال و حمراء و قرفصاء** کہ سکران و أجمال و حمراء و قرفصاء گویند.

الف تانیث مقصوره غیر رابع بیفتد چوں: **حجیب و حویلی** در **جحبی و حوَلایا**. و در
 خاس باشد یاز یادہ
 بروزن معلل

حَبْنَطی حَبْنِط و حَبِط آید. و در **أعلیٰ أُعْلِیٰ و أُعْلِیٰ**. و همزه وصل نماند، چوں: **مریثه**، ..

که الف رابع است

زیادتی نماند: اگر چه بعضی عمده ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نمی شود. **مبشر**: بدانکہ حر نیمه در احر نجام اینجا باید، و وقوع آں سابقاً از قلم ناخ است، و آنجا قعیسیس و حمیری در اقعساس و احرار باید کما لا یخفی، کذا فی "الطرح"؛ زیرا کہ احر نجام رباعی است و اقعساس و احرار شامی مزید.

در **نحو سکران**: [ای جانیکه الف و نون مزید باشد] کہ اینجا زائد را حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن است، و مدہ ایشان یاء نشود؛ چه محافظت الف و نون زائد و الف جمع و الف تانیث ضرور است، بالجمله: اگر زیادت ثقل وزن باشد حذف نشود، و اگر باشد ساقط گردد، چوں: **عبک** در **عکبوت** و **حجیف** در **جحیف**. (مهمه) **حمراء الخ**: کہ الف تانیث دارد، این هر سه را مدہ رابع است. **قرفصاء**: بضم قاف و فاء و بساو مملئۃ نوس از نشستن، و آن رباعی مزید است. **بیفتد**: از آنکہ الف تانیث و بجهت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شده بود، چوں **خامس** یاز یادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لهذا انداختند، بخلاف مدو و که دو حرف است؛ لهذا جزو ما قبلش شمرده و مثل **کلر بک** در بعلیک قرار دادند.

حویلی: بروزن فعلیل، الف اخیر از حو لایا انداختند حو لای شد، پس الف اول بجهت کسرۃ ما قبل و تصغیر یاء گردد و در یاء ادغام یافت، و حویلی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آن نماند.

جحبی: بفتح دو جیم که میان آں حائے مملئۃ است نام مردے. **حو لایا**: نام موضوع غیر منصرف بجهت الف تانیث.

و در حبطنی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث است خامس بود یا رابع] کوتاه بزرگ شکم، نون و الف در آں زائد است و بیچ کیے عمده

نیست، و الفش برائے الحاق بمنفرجست. **حبیط**: بنون بروزن فعلیل اگر الف انداخته شود. **حبیط**: اگر نون را انگندند، و در یں

حال الف آں کہ راجعت برائے کسرۃ ما قبل در تصغیر یاء شده، یا بقاعده قاض افتاد. (نظامی) **و در اعلیٰ**: هر گاه الف "اعلیٰ"

جهت کسرۃ ما قبل یاء شد و در آں دو مذہب، یکی: اثبات یائے ساکن در رفع و جر، دوم: اسقاط آں و ابدال توین از آں، و در حال

نصب بهر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: **جوار**، و این اسم غیر منصرف است. (منه)

مریثه: بروزن فعلیلة تصغیر امرأه؛ چه اگر همزه لازم آید کہ باوصف تحرک ما بعد باقی باشد و در حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلاثی هر چه زائد است بیگنند چوں: صریف در مُصَرَّف و مصروف، و این را تصغیر ترخیم نامند. و باز آید مخدوف در ثلاثی چوں: ^{بر وزن فعل} مُنِید و وُعِید و بُنِی و وِیئة در مُذ و عِدَّة و ابن و بنت، و تائے مقدره در مؤنثه که ثلاثی بود یا بماند، نحو: هیدة و عقیقة، و مبدل منه بزوال علت ابدال ^{ای نسبت آں} چنانکه در جمع تکسیر نحو: مُوازین و مویزین و اعیاد و عُیید در عید گویند؛ تا ملتبس نشود در جمع تکسیر و تصغیر

بأعواد و عوید و رعود الف ثانیة.....
 جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلاثی: و در رباعی هم نحو: زعیفران در زعفران. بیگنند: عمده باشد یا غیر آں، مثل وزن شود یانه، و انتخابه عوض مخدوف نیارند. مصروف: اسم فاعل و مفعول از تصریف. و این را تصغیر: و این قسم نزوف را و ثعالب باعلام خصوصیت، و گاهی حرف اصلی اندازند، چوں بُرّیه در ابراهیم، و سُمّیع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید مخدوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی آن زائد؛ زیرا که اعاده آں برای آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد و نون تصغیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی ست. منید: بر نون مخدوف که عین کلمه است، و وعید بر دو واؤ که فاء ست، و بنی و بنیه بر دو واؤ که لام است، اصلهما: بنو دسوة، چوں یائے تغییر با و او جمع شد قاعده سید کردند. و تائے مقدره: یعنی باز آید اگر چه زائد ست؛ زیرا که تائے تاثیر در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب مضاعف شده است. ثلاثی بود: یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا بهنگام آں سه حرف ماند. هیدة: در هند که ثلاثی ست قبل تغییر. عقیقة: در عناق بزغانه ماده، و آن اگر چه چار حرفی ست لیکن بهنگام تغییر ترخیم الفش افتد و سه حرف ماند. مبدل منه: ای باز آید حرف مبدل منه. در جمع تکسیر: هم باز ست آید نحو: موازین. مویزین: در تغییر میزان، اصله: موزان، و او بعد کسره افتاد یاء شد، و این علت در تغییر نمائده؛ لہذا و او باز آمد، و اگر علت ابدال در تغییر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، اصله: وراث، و او مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تغییر هم ست، پس تریث گویند، و پنجمین در قائم قویم همزه، اصله: قاوم، و ملت قلب و قویم آں در عین کلمه و تعلیل در فعلست و آن هنوز باقی، و جرئی قویم بترک همزه گوید؛ چه علت ابدال و او قاوم نزودش و قویم آں بعد الف فاعلست و در تغییر نمائده، و رضی گفت: سبویہ نیز ہمیں گوید و نحو یان برال اتفاق دارند. و اعیاد و عیید: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، و او مبدل منه را باز نیارند. الف ثانیة: زائد باشد چوں: ضارب و ضویرب، یا مجهول الأصل نحو: صابئة نام درخت، و حال الفش معلوم نیست تصغیر آں صویبة، و الف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب و او نشود تصغیرش عیب آید، کما فی "الرضی"، و اگر مصنف گفت: مدہ ثانی و او ثالث یاء گردد اگر نبود اخر بود، فافهم.

واوُ شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَیْرٌ وَذُلَیْ وَأُسَیْدٌ، وَقُلْ أُسَیْدُ، چون جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتند منسیبا مانند عَطَیْ وَمُعِیَّةٌ در عطاء و معاویة و اَحِیٌّ در اَحوی، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد ابوعمر و اَحِیٌّ و اَحِیَّ بود، و نزد بعضی اَحِیُّ و اَحِیُّو، و بعضی اَحِیُّو و اَحِیُّو، و در جمع کثیر تصغیر نشود.....

واوُ شود: زیرا که الف حرکت را بر تاء و واو مناسب ضمہ است. **کیاء ضیراب**: کہ آنهم واوُ شود؛ چه یاء بعد ضمہ مناسب نیست. **یاء گردو**: ویا در یائے تصغیر مدغم گردد، داین و تھے ست کہ مثل وزن نبود، والا بیفتند نحو: مقال تصغیرہ مقیل. **کالواو**: کہ آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یا شد نحو: عحور، تصغیرہ عجیز أصلہ: عحیوز، یا اصلی نحو: معینہ در معونۃ، أصلہ: معونۃ، یا متحرک زائد بود نحو: حدیل در جدول، أصلہ: حدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصلہ: أسیود. (شرح الأصول) **حَمَیْرٌ**: بر وزن فعیل در تصغیر حمار. **دلی**: بر وزن فعیل در دلو. **قُلْ أُسَیْدُ**: تصحیح بنظر الصحیح کسر نحو: أساود، و کسر نحو: أسود. **عطاء**: أصلہ: إعطاء، وواو از تطرف بعد الف ہمزہ شد و در تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ و اعغام یافت، و واو مبدل منہ باز آمدہ از طرف، و کسر ماقبل یاء شد، و برائے استقلال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. **معاویۃ**: الفش ہکام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معویۃ گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر را انگندند.

اَحِیٌّ: أصلہ: اَحِیُّو، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. **نزد عیسیٰ**: و سیویہ و غیرہ غیر منصرف گویند؛ زیرا کہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چون: أفیضل، و در خبر و شر آں زیادت نمائد قیاس براں نیاید. (نوادر الوصول، جاردی) **بتغییر وزن**: فعل از حذف چون: حیر و شر کہ بالاتفاق منصرف است.

اَحِیٌّ: بکسرہ و تنوین در رفع و جر؛ چه ضمہ و کسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **اَحِیٌّ**: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، باخملۃ یاء نزد او منسیبا حذف نشود. **اَحِیُّو**: یعنی در رفع و جر وواو بعد یائے تصغیر باقی وارد، چون: اُسیود، وواو اخیر بعد قلب آن بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ و کسرہ بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (مہ) **اَحِیُّو**: باقیائے یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا کہ ثقل در تقدیر نیست.

و در جمع کثیر: زیرا کہ تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند جمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلت متافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسر ست روا باشد کہ رو بواحدش نمایند و تصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: أرغفۃ و رعیقات، و در جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا کہ حاصل نیست، و جمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن پیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل است یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات
 و عبیدیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات
 و موصولات می آید بزیادتی یا قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَکَا وَتَیَا، وَذِیَان وَتِیَان،
 وَأُولَیَاءَ وَأُولَیَا وَالَّذِیَا وَالتَّتِیَا، وَاللَّذِیَانِ وَالتَّتِیَان، وَالَّذِیُونَ وَالتَّتِیَاتِ وَرَالَّذِینَ وَرَالَّتِی،
 وراولاء مائد وراولی بالقصر والذی والذین

پس جمع صحیح: کنند یواؤ و نون، یا بالف و تاء. غلمان: آنرا بگرام که واحد قیاسی و مستعمل رد کرده تصغیرش نمودند، پس یواؤ و نون
 جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که واؤست رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروهی از مردم دونه، و آن را مفرد نیست که مستعمل باشد لا حرم مفردش مفروض کنند، و آن
 عبید و دست مثلاً، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده یواؤ و نون جمع نمایند، و مثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آن مہمل، و حسن مفرد
 غیر قیاسی مستعمل است بغیر قیاسی رو نمایند و حسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: در غلمان بعد کرونش جمع قلیل که علامة است. غیر: و "غیر" اگر چه
 اسم است مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، و در "أصول" گفته: زیرا کہ مغایرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر
 متممکن قاصر است؛ چه شنی و مجموع نمی شود اگر چه مغایرت بچو مماثلت متفاوت است، و سوا و سوی ہم بر آن محمول است.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا کہ هنگام عمل بشبه فعل غالب است، و فعل مصغر نشود. جائز نبود: و همچنین اسماء شہور چوں:
 شعبان و رمضان، و ایام أسبوع چوں: ثلاثاء و أربعاء نزد سبویہ، و خلافاً للبعض، و اسماء الله تعالی و انبیاء علیہم السلام،
 و این تثنیہ دانست کہ مہمبن تصغیر مؤمن است، ابو العباس و او نوشت کہ ازین قول چہ بیز.

در فعل: و اسم فعل، و ما أمیلحه و ما أحسنه و تعجب شافست. موصولات: برائے مشابہت با اسمائے متممکن و رشتنیہ و جمع
 و فاعلیت و مفعولیت و جز آن. بزیادتی یا: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را، و الف اصلی آن بیاض منقلب گردیدہ در
 یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون کہ مشابہ تثنیہ است گویا کلمہ دیگر است؛ لہذا الف قبل آن آمد، و همچنین ہمزہ اولیاء و نون الذیون.
 و رالذین: ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آن مدغم شد و الف بعد آن افزود مشابہ تثنیہ گردید؛ لہذا الف را و او گردند در رفع، و یاء در
 نصب و جر. و اللاتی: این را بواحد رد کنند یعنی الی و تصغیر آنرا کہ التیاست بالف و تاء جمع کنند، سبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع بے

نیاز شدند، و انخفض تصغیر لفظ اللاتی و اللاتی را واداشت. (منہ)

وَأَنبِیَیَانٍ وَعُشَیْشِیَّةٍ وَأَعِیْلِمَةٌ وَأَصِیْبَةٌ شَاذٌ.

و نسبت:

ای الحاق یائے مشدو باخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدرلول آں نحو: عربی و یائے مشدو برائے مبالغہ نحو: أَحْمَرِي و برائے مصدریت بزیادت تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل کوفی وامرأة کوفیة، و دوزیادتی متنیة.....

أَعِیْلِمَةٌ: و رعلمة و قیاس غلیبة بود. أَصِیْبَةٌ: و رصیبة و قیاس صُیْبَة بود. شَاذٌ: زیرا که موافق قیاس نیست، و رخی گفت: کے کہ انسان را ز نسیان مشتق و او نند آنسیان نزد او قیاس ست، و در "حار بردی" ست: کہ قیاس عشیثیة عشیة چوں معیة بود، لیکن برائے لزوم التباس به تغییر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس مین آسانست، و أَعِیْلِمَةٌ گویا تغییر أَعِیْلِمَةٌ جمع قلت غلام ست، و أَصِیْبَةٌ تغییر أَصِیْبَةٌ جمع قلت صبی، و فاعل بالضم و فاعل برأفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدو: نہ ساکن؛ تا بپایست متکلم التباس نرود. **باخر کلمہ**: زیرا که چوں اعراب عارض ست و محال آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اہل آں شہر یا صنعت، و فائدہ آں صفت ست. (حار بردی) **بمدرلول آں**: معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفته برائے شخصی کہ گوید: کنت کذا و کذا التیجا نسبت بلفظ "کنت" مراد است. (شرح الأصول) **برائے مبالغہ**: در صفت و برائے وحدت و راسم جنس چوں: روم و حبشی.

لاحق نشود: بہجت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (رکاز الصول) **مگر آنکہ**: چہ دریں وقت از معنی حرفی و فعلی برمی آید، پس در تغلب و لما اسم تغلبی و لموی گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیة. **تائے تانیث**: در مفرد باشد یا در جمع و در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. **کوفی**: در منسوب بکوفتہ.

دو زیادتی: و در آں دو صورتست، یکی: آنکہ متنیہ و جمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، و در نسبت بزدان و زیدیون زیدی گویند، و فرقی از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر حاء زیدیون و رأیت زیدینیا مثلاً گویند اعراب بحرف و حرکت جمع شود، و پنچمین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکہ متنیہ و جمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضے جایافتہ نشود، و ارضی بکون راہ در ارضین بفتح راہ مؤید و چہ دو مست، و نسبت بشبہ متنیہ و جمع مؤید صورت اول.

و جمع صحیح شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: فِئْسَرِی، و یائے مشدد بعد اکثر از دو حرف مثل: کرسی و شافعی و بخائی و مرمری در کرسی و شافعی و بخائی و مرمری۔
و رواست در مَرَمَوِی، و او از رابع بعد ضمہ و ر نحو: ضَرَبِی، و یائے مکسور از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سبیدی و مهممی در مهمم کہ نہ تغییر مُهُوم ست؛ زیرا کہ و ر و مهممی گویند، و یائے اول در فعیل و فعیلة و فُعیل کہ ناقصند و و م و او شود و عین فتحہ یابد مثل: غنوی و قَصَوِی،
در عی و عنة برائے فعت

جمع صحیح: ہواؤ و نولن یا بالف و تاء۔ **شہ آں**: چوں: اثنین و عشرین نسبت بآں الہی و عشری۔
مگر آنکہ علم گردند: چہ درس وقت تثنیہ و جمع نمانند، در زیادت آں چوں زیادت مفرد گردود۔

مغرب، بحرِ کت: واگر مغرب، بحرِ وف شود نیز علامات حذف کنند وفسری گویند. **قصری:** منسوب بقصرین نام شہر ہے، ودر حقیقت جمع فسرست بمعنی مسن۔ **بائے مشدود:** یعنی زائد باشد اصل یافتہ وائے نسبت لاحق شود۔

دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد کلمش مے آید۔ **کوسی:** مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیت۔ **شافعی:** منسوب بشافعی، مثال یاء زائد بعد چار حرف۔ **بخانی:** بتقدیم بایں موصدہ بر خائے معجمہ۔ **بخانی:** نام مردی و غیر منصرف ست؛ ازآنکہ در حقیقت جمع نغنی ست منسوب منصرف آید۔ **رواست:** ای جائیکہ یاء اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آن زائد را حذف کرده اصلی را باو بدل نمایند۔ **ضری:** در نسبت نیز بواو گاہ علم باشد۔

یاءِ مکور: ای پیشتہ دور وزننے کہ باشد برائے استعمال دو یاءِ مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر دے ست، لیکن یاءِ نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یاءِ نسبت مطرودست، و از دو یاءِ غیر نسبت ساکن را بیکجگند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یاءِ مکور بعد آن حرف مکور، پس آن یاءِ مشدود میماند، و مکور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم می افتد. (شرح الأصول، رضی)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محی بر وزن مصرف مکسور را نیندازند، بلکه ثالث را، گویند: محی.] بیک حرف، و اگر قبل از آن بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکه ثالث را نحو: نکبلی در نکبل بر وزن فعلی. **مہوم:** بلکہ اسم فاعل ست از مہوم بمعنی سرفراگانند از خواب کذا فی "الصرح". **مہیمی گویند:** باقیائے یائے مشدود زیادت دیگر عوض و او محذوف: چہ ہر گاہ مہوم را مصغر کردند یک و او از مشدود اختفت: برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، و قاعدۃ سید کردند. (شرح الأصول) **یائے اول:** پیشتر برائے ثقل از اجتماع یاءات، و اختصاص با دل جہت سکون و ضعف آنست.

داؤ شوہ: برائے نقل مائے مکور قبل مائے مشدود۔ **قصوی:** درقصی بروزن فعیل بغنم فاء وفتح عین نام مردے۔

چنانچہ **وَر تَحِيَّةٌ تَحَوِيٌّ**، **وَوَاؤُ** وِیائے فَعْلَةٍ و فَعِيلَةٍ کہ نہ مضاعف اند و نہ اجوف، مثل: **شَبَّيْتُ** چون فَعْلَةٍ و فَعِيلَةٍ
و **حَنَفِيٌّ**، و مبرور **عَدُوَّةٌ عَدُوِيٌّ** گوید، وِیائے فَعِيلَةٍ غیر مضاعف، مثل: جہنی **أُمُوِي** کسرہ میان نہن مفعول معلن
سہ حرفی **فَتْحٌ** گردد، مثل: غری و شقری، و در بابل روا کہ بماند یائے اخیر ثالث کہ بعد کسرہ یا یاء بضم فاء، و فتح یاء
بود **وَاوُشُو** و بعد فتح گردد، نحو: **عَمُوِيٌّ** و **حَبُوِيٌّ** و **طُوُوِيٌّ**، و رابع بیفتد یا **وَاوُشُو** و بعد فتح گردد در عمر بکل در عَصْفَةِ لال زار و در طائی بکسر یاء
نحو: **قَاضِيٌّ** و **قَاضِيُوٌّ**، و **جَزْأَلٌ** بیفتد نحو: **مَشْتَرِيٌّ** و در **مُحِيٍّ** بعد حذف برائے طول عار

وَر تَحِيَّةٌ: و آں اگر چه فَعْلَةٍ وَر حَقِيقَتِ نِست و وِزَنِ آں تَفْعَلَةٌ است، لیکن الحال وِزَنِ فَعِلٍ وَر صورت پذیرفت.

وَوَاؤُ وِیائے: افتادن ہر دو بجهت فرق میان دو التاء و غیر آں، و خاص بذو التاء شد؛ زیرا کہ تائے ثانیت لازم در نسبت خواہد افتاد، پس **وَاوُ** وِیاء ہم انداختند؛ زیرا کہ تغیر با تغیر محال ست وارد. (منہ) نہ **مضاعف اند**: [چون: ضرورۃ و شدیدہ]. زیرا کہ حذف در آل موجب زیادت ثقل می گردد؛ چه اگر و شدید شدیدی بی او قام و در طویل طوئی بدون ابدال گویند ثقیل بود، و اگر او قام کنند تغیر بسیار کرده باشند.

شَنَفِيٌّ: در شتوۃ نام قبیلۃ از بنی **حَنَفِيٍّ**؛ و در حنیفۃ نام قبیلۃ از عرب. و **عَدُوَّةٌ**: وی در مطلق فَعْلَةٍ وَاوُ نیندازد، گوید: ضمہ بایاء مشد ثقیل نیست نحو: سمری بضم میم و سمرۃ، بمنحین وَاوُ ہم ثقیل نہ بود، و شنبی نزد او شاذ ست.

عَدُوِيٌّ گوید: و سیویہ عدوی بر وِزَنِ شَنَفِيٍّ. **غیر مضاعف**: [نحو: مدیدۃ گو معلن العین بود نحو: سویقۃ. [لفی معلن گردد؛ زیرا کہ یائے مفتوح بعد ضمہ ثقیل نیست. **فَتْحٌ** گردد؛ برائے کراہت توالی و کسرہ و وِیاء. **وَاوُشُو**: برائے کراہت مذکور، و از انداختن خلل در اقل وِزَنِ ہم لازم نمی آید.

بعد فتح گردد: برائے کراہت اجتماع کسرات وِیاء ات. **عموی**: در عم، اصلہ: عمی بکسر میم، یا بقلعہ قاض افتاد، مأخوذ ست از عمی علیہ الأمر ای مشتبہ شد، پس بکام نسبت یائے مقدرہ وَاوُ شد. **طووی**: در طی، اصلہ: طوی بکون وَاوُ وَر نسبت در دوم وَاوُ شد، و طی بایقائے شاذ ست و نزد ابو عمرو قیاس.

وَاوُشُو: زیرا کہ اگر چه چار حرف جمع شد لیکن یک ساکن است پس آنرا بمنزہ معدوم شمرده کلمہ سہ حرفی قرار دادند و تخفیف بقدر امکان نمودند و حذف کردند؛ زیرا کہ فی الحملۃ تخفیف بجهت سکون در آست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (رکاز الأصول،

شرح الأصول) **جَزْأَلٌ**: خامس باشد یا زیادہ. **مَشْتَرِيٌّ**: در مشتری اسم فاعل و مستقصی در مستقصی.

محی: اسم فاعل از تفعیل، اصلہ: محیی بر وِزَنِ مصرف، یا بقلعہ قاض افتاد.

یائے خامس محیی و محوی گویند۔ الف ثالث واو شود، نحو: فتویٰ، چنانچہ رابع اگر اصلی
 ست یا الحاقی۔ ورواست حذف آں، نحو أعشوی و أرطوی و أرطای، و اگر نہ بیفتد یا واو شود،
 چون: جُبلی و جُبُلوی و جُبَلوی، و در خامس حقیقی یا حکمی حذف فقط نحو: حُبَاری و جَمَزی۔
 ہمزہ مدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءے، اگر برائے تانیث ست واو شود
 و جوباء، نحو: حمراوی، در حمراء

محوی: ای بحذف یک یا از مشدود اول و قلب دوم ہوا، بلکہ بحذف یائے زائد و قلب اصلی ہوا، کذا فی "شرح الأصول"،
 و نزد ابو عمرو محوی بہتر ست، و نزد بہر دہی۔ **الف ثالث:** کہ آخر اسم مقصورہ باشد۔
واو شود: [و حذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نہاید۔] برابر ست کہ بدل از واو باشد از یاء، خواہ بجهول الأصل،
 اول: برائے آئند رجوع باصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکہ اجتماع کسرہ و یاءات نشود، سوم: جہت آنکہ بجهول الأصل راہ بنات واو
 بر نہد۔ (حار بردی، شرح الأصول) **فتوی:** در فقی و روحی در رخی۔

چنانچہ رابع: ای واو شود بدل از واو بود خواہ از یاء۔ (حار بردی) **أعشوی:** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واو اصلی
 است۔ **أرطوی:** در أرطی نام گیاهے، والفش برائے الحاق ست۔ **أرطای:** یعنی زیادت الف قبل واو برائے تخفیف از آدرون
 مدہ میان فتح و واو ہم جائز ست، و همچنین أعشای، و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واو و مثال اصلی لموی در ما علم، و جائز
 ست در آل لمی و لمای۔ و اگر الف رابع اصلی مبدل از ان و برائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، کذا فی
 "شرح الأصول"۔ **خامس:** کہ پنج حرف دارد۔ **حکمی:** کہ چار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف
 خامس شمارند، چنانکہ در سفر تحریک اوسط بجائے رابع۔ **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفیٰ مصطفیٰ باید،
 و مصطفوی قول عامہ لفظ است۔ **جہزی:** در جہزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جہزی خر تیز رو۔

ہمزہ مدودہ: کہ بعد الف زائد افتد۔ **اصلی ست:** نہ زائد و نہ مبدل و نہ برائے تانیث۔ **نزد اکثر بماند:** و بعضے ہوا بدل کنند؛ زیرا کہ
 ہمزہ از واو ثقیل ست، و ہمزہ مدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیرا کہ مدودہ دو حرف ست، و بجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف
 مقصورہ ساکن۔ **قراءے:** در قراءہ بر وزن فعال بمعنی متعبد۔ **واو شود:** برائے فرق میان اصلی و زائد تغیر اولی ست، و بیا، بدل
 نکنند؛ برائے کراہت یاءات، و اثبات حذف آں ہم حکایت کردہ اند، و حلولی و حروری در جلواء و حروراء نام دودہ نزد
 جہور شاذ ست، و گاہے واو مبدل از ہمزہ را ہنون بدل کنند نحو: صنعانی و رصنعا۔ (رضی، حار بردی، شرح الأصول)

واگر نہ جوازاً، مثل: کساء و علباء. ویاء در نحو: سقایة و حولایا همزه گردود، دور رای و رایة بماند یا همزه شود یا واؤ وظلی و ظبیه و غزو و غزوة و مانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس و رانجه تاء ست عین فتحه یابد ویاء واؤ شود، دور اسم و حرنی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: أخوی و ستهی، و در شیه: و شوی،
و زجاج نحو بان
ک حرنی از ابن الفراء
بنیاس صحیح نحو طی

واگر نہ: ای نہ اصلی بودند برائے تائیت، بلکہ یا مبداً از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازاً: زیرا کہ اصلی نیست، پس مشابه تائیت شد، و الباقی ہم جائز ست؛ چرا کہ یا بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، با جمله هر دو رعایت کردند. **کساء:** و اصله: کساء، همزه آن بدل از اصلی. **علباء:** نالکسر عصب گرون، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **یا در نحو:** مرا و از ان یائیت کہ قبل یائے نبت بعد الف زائد افتد.

سقایة: بر وزن فعالة بالکسر و الضمه یائت شراب. **همزه گردود:** تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و ہم از ان کہ مرگاہ تاء و الف از آخر برائے نبت افتاد مانع قلب یاء همزه نمند، و این همزه را واؤ نکلند چنانکہ کساء؛ تا دو تغییر لازم نیاید، دور لخته و او هم شود.

رایة: ای یائیکہ قبل یائے نبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود:** [برائے مشابہت حلی در سکون ما قبل.] نحو: سقائی برائے مشابہت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) **یا واؤ:** نحو: راوی؛ زیرا کہ واؤ قبل یائے نبت خفیف است. **مانند آن:** ای لفظیکہ آخرش واؤ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

تاء ست: واوی بود خواه یاییکی نحو: ظبیه و غزوة، و نزد ابن مالک و غیره صرف دریائی. **فتح یابد:** تا میان آنچه تاء و بغیر تاء ست فرق شود، چون تاء و نبت لا حرم می افتد تغییر دیگر و راں کردند کہ تغییر مجانس تغییر ست. (شرح الأصول)

واؤ شود: یعنی در نحو: ظبیه، و واؤ در نحو: غزوة بحال مانده. **واجب است:** اگر در اصل متحرک الأوسط بوده لا مش نیسانیا محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. **یا ممتنع:** اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. **یا جائز:** در غیر صورت وجوب و امتناع، و آن سه قسم ست، یکے: ساکنی الأوسط محذوف اللام کہ عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرک الأوسط محذوف اللام معوض همزه سوم: ساکنی الأوسط همچنین.

و ر آح: اصله: أخوی بتحریک لا مش نیسانیا محذوف ست. **ست:** اصله: سته بتحریک سرین، لا مش نیسانیا محذوف ست.

أخوی و ستهی: هر دو مثال متحرک الأوسط کہ لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شیه: اصله: وشیه، مثال ناقص محذوف الفاء کہ وجوباً محذوفش باز آید.

دور عذۃ: عیدی، دور سہ: سہی، دور دم: دمی و دمو، دور حر: جری و حرجی، وفم: ^{اصلہ حرج ہے در محذوف} ^{برو محذوف} فمی و فوہی، دور ابن وابنتہ: ابنی و بنوی، واسم: اسمی و سیمی، وابنم: ابنمی و بنوی، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، دور اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُختی و بنی، دور کلثما کہ اصلش کلوی بود ^{چون دم و حر واسم} کلوی، و نزد یونس کلثی و کلثوی و کلثاوی. و لاحق می شود مجمع کسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر اور او احد موافق نبود، چوں: مدائنی.....

عذۃ: اصلہ: وعد، لامش صحیح است، و فاعل محذوف در آن ممنوع ست. سہ: اصلہ: ستہ، لامش صحیح ست عین محذوف و رو ممنوع. دم: اصلہ: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رو محذوف و عدم آں جائز، و بچنین و حر وفم. ابن وابنتہ: اصلہما: بنو و بنوۃ بتحریک لام کلمہ محذوف است و عوض آں ہمزہ وصل آمدہ. ابنی و بنوی: بے رو محذوف و در آں و حذف ہمزہ، و ابنوی گویند؛ برائے اجتماع عوض و معوض عذۃ. فم: اصلہ: فوہ، لامش محذوف ست و میم بدل از واو. اسم: اصلہ: سمو بالضم و الفتح و الکسر، لامش محذوف ست و عین ساکن و ہمزہ عوض. سموی: بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بکون میم. وابنم: ای در ابن کہ میم افزائید ہنگام نسبت سہ و جہ ست، یکے: ابمی بکسر نون نزد جہور؛ زیرا کہ نونش تابع میم ست، و میم در نسبت لاجرم مکسور، و نزد بعضی بفتح نون ست، و وم: ابنی باسقاط میم و ہمزہ. ساکن بود: زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزو سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. اُخت و بنت: اصلہما: اُخوۃ و بنوۃ بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائید و عوض و اوند و ہمزہ را مضموم و یاہ را مکسور و واو نون ساکن کردند. مانند اُخ: پس اُخوی و بنوی گویند، و تائید تائید دور کنند. کلوی: بر مذہب مختار و او برائے اشعار تائید بیابد شد. کلوی: تائید تائید را حکم اصلی و او؛ زیرا کہ عوض محذوف است، و نزو سیبویہ بخذف تائید مبدل و آوردن و او مبدل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع. کلثی: بخذف الف؛ زیرا کہ تاء نزو او مثل اصلے ست چوں: اُختی. کلثوی: بابدال الف بواو چوں: علوی. واحد موافق اُخ: برابر ست کہ واحدش نہا شد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایس وزن نہا شد. مدائنی: و در مدائن کہ جمع مدینہ و نام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: **مَسْجِدِيَّ**، وهر کب اگر علم ست، پس از غیر اضافی جزو دوم بیکنند چون: **بَعْلِيَّ** و **تَأْبِطِيَّ**، واز اضافی اگر کنیت ست، یا مدلول جزو دومش معلوم و در اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: **زُبَيْرِيَّ** و **رَسُولِيَّ**، وإلا ثانی نحو: **أَمْرِيَّ**، ومانند **رَازِيَّ**.....

أنصاري: در نسبت بالنصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول **سَلَّمَ** را یاری دادند و لفظ أنصار نام این گروه شد.
محاسنی: در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود: چه آن جمع حسن ست، و قیاس جمش افعال و مفعول ست، و بعضی بچند جمع را بهمان واحد غیر قیاسی برند، و یان نسبت بدان لاحق نمایند، و حسنی در محاسن گویند.
والارد کنند: زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، و مفرد برائے حصول این غرض کافی ست؛ لہذا اعانت تشبیہ و جمع سے اندازند. (حار بردی، شرح الأصول)
اگر علم ست: ورنه برائے هر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت بیکه بجمع نشود. **از غیر اضافی:** اسنادی بود یا توصیفی یا مزنی، مستحق حرف یانہ. **جزو دوم:** بجهت بودن آخر محل تغییر، و بمنزله تائے ثانی، و امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالباً، و برائے ثقل در بقائے هر دو کلمه. (دکاز الأصول) **بعلي:** در بعليک که مرکب مزنی ست، و پنجمین سیویہ و خمسہ عشر، و بعضی در عدم منع کنندہ و بعضی گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعليک بکي ہم جائز وارند، و ابو حاتم نسبت بہر دو جزو را داشتہ بعلي بکي گفتہ، و بعضی بعد ہر دو جزو یانہ نسبت آرند، نحو: بعليکي. (شرح الأصول)
تأبیطی: در تأبط شرآ کہ علم باشد. **از اضافی:** حذف کنند و یانہ نسبت و را اول لاحق نہ نمایند.
اگر کنیت ست: ابتدا جزو اول را از ان حذف کنند کہ مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود. پنجمین و دیگر آنچه مشترک باشد، چون: لفظ عبد الله و عبد الرسول، لیکن شرطت کہ در اینجا ثانی مقصود بہ نسبت باشد؛ لہذا در عدد مناف کہ حقیقہ غرض مہدیت مناف نیست عددي گفتند و القباس اشترک را مضائقہ نکردند، و منافی ہم بنظر خوف اشتباہ آمدہ است. (شرح الأصول، حار بردی)
زبيري: در ان زبیر کہ کنیت ست و جزو دوم مشہور ہم، پس این مثال ہر دویتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، و ابتدا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. **امرئي:** بکسر راہ و فتح آن نحو: امرئي در امرؤ القیس کہ جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزلہ بعليک شد، و مرئي بفتح راہ و کون آن نیز گویند وقت رو باصلش کہ مرء بالفتح است. (دکاز الأصول، حار بردی) **رازي:** در ري نام شہر باضافہ الف و زائے معجمہ.

وَرَجُلٌ مَرُورِيٌّ وَبَدُوِيٌّ وَهِنْدُوَانِيٌّ عَبْقَسِيٌّ وَعَبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذِسْتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نسبت بهادی برائے شمشیر منسوب ہند از عدد شمس و در عبد الدار خلاف قیاس ساختہ تیشو
 اسم الشئِ فَعَالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اَنْصَتَ یومَ جَدُّ طَاهٍ زَلَّ اَمَّا هَمْزُهُ مِی آید
 بدل از حرف لیں در ذابۃ و عالم و بَاز و شِثْمَةُ و مؤقَد، و از ہاء و عین و در ماء و اَباب و بحر، ...

و رجل مروزی: بزیادت زاء و مرو نام شہرے، و صفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی، بر قیاس گویند، گو یا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی "الجاریدہ". **عَبْقَسِيٌّ**: و در عبد القیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند.

اسم الشئ: از نام شئی اسے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے. **لِعَامِلِهِ**: کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه**: کہ کثرت بملاہست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان. **مفعلة**: چوں: مأسدة برائے زمینے کہ در ان شیران بسیار باشد.

ابدال: و آں عبارتست از واشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدۃ و ہمزہ در اہں کہ عوض محذوف ست ابدالش گویند مگر
 مجازاً، و ہمچنین تاء در اُخت و بنت بجائے واؤ نہادہ اند اگرچہ مجاور و مقارن آنست؛ لہذا گویند: کہ وزنش فَعۃ است نہ فعل، و واؤ
 در ان محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدست الف نہ محذوف، و طریق شافحن ابدال چند چیز ست کہ در
 "شافیہ" و "شرح اصول" بیان کردہ. **حرف ابدال**: مراد ازین آنست کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ
 مبدل باشند، و نیز ابدال لینا از جمیع حروف نبود بلکہ یعنی چنانکہ می آید. (رکاز الأصول)

نہ برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.

اَنْصَتَ: خاموش شد روزیکہ حد طہاء نام لغزید. **ذابۃ**: فتح ہمزہ، اصلہ: ذابۃ بالف ساکن. **باز**: بسکون ہمزہ لغتے ست در
 بازی، و اصلش بالف مبدلہ از واؤست، و دلیل واوی بودنش اہواز جمع اوست. **مؤقَد**: ہمزہ اصل آں واؤست مرانو فود.

از ہاء و عین: ای بدل از ہاء و عین. **ماء**: اصلہ: ماء بدلیل امواہ و میاء و امواہ، و میاء ہم آمدہ. **اَباب**: بحر: و در عباب بخر، عین
 ہمزہ بدل شد، و عباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

و ثعلابی و سادی و ثالی، و واو از یاء و الف و همزه، نحو: هُوَ، و میم از واو در فم، و از لام تعریف در
 "لَیس من امیر امصیام فی مسقر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بنات مخز و ما زلت راقما و من کتم و نون از واو و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از یاء و واو و سین و با و صاد، چون: اُتْلَج
عطف بر یاء از ثانی عطف بر یاء عطف بر واو معه عطف بر نون مهل و ر ا و ی ب معنی اذ حل

والق: چون: اُودام، و همزه نحو: حون و حونة که و اصل بهمزه بود. **هَو:** صیغه مبالغه از هَی، اصله: هَوِی بر وزن فَعول،
 و قیاس آن بود که واو ی می شد. **فَم:** اصله: فوه، باء حذف شده و او بهمیم بدل گزید. **در لیس اِخ:** قول نبی است صلی الله علیه و آله، و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت صلی الله علیه و آله نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعرے ازینان گوید:

ذَکَّ خَلِیلِی و دُو یَعَانِیَی نَرْمِی و رَائِی بامِنْهُمْ و اَمْسَلُمَهُ

و از نون: ای جانیکه نون ساکن قبل یاء موصده باشد در یک کلمه، چون: عنبر، یا در دو کلمه نحو: صبیح بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شبب بمتحرک اوسط بهمیم بدل نشود. (رضی) **شنباء:** بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی و خوش آبی و دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزوما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخوه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، و باء شدید و مجهول شغوی، پس خروج از نون
 بحر و مخالف آن موجب ثقل است، و او غام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بهمیم که مشارک نون در غنه و موافق باء، و در
 مخرج بود بدل کردند، و لفظه در عرب نیست که قبل باء آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)
بنام: از بنان بمعنی سرانگشت. **و طامه الله:** [خیره کرد او را خدا بر نیکی]. از طامه ای طین او ساخت و خیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طامه و طامه و لغت است، و در "ارتشاف" است: که آنچه مدعیان اصالت طامه گویند: که بطیم جائے بطن
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. **و از باء:** ای بدل میشود بمم. **بنات مخز:** از بنات بخرازی دختران بخرا، و آن
 ابر تنگ است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہذا بد خیریت آن نامزد شده، این جی گفته: اگر مخز بمعنی شکافتن گیرند باید
 نباشد. (شرح الأصول، رضی) **راقما:** و راقما ای همیشه بودم مقیم. **من کتم:** از کتب ای قریب شد.

صنعانی: در نسبت بصنعا، گویا اول صعاوی گفته و از آن نون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را نون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبر و گوید: همزه فعلاء و اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی،
 شرح الأصول) **لعن:** در لعل حرف مشبہ بالفعل.

و طست و ذعالت و لصت، و پاء از تاء و همزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكَ وَهَنْ فَعَلْتُ
طست بر تاء، از حرکت الی رکنه از حرکت راکت دارم در آن شرطیه

فعلت و یا هناء، و از الف در مَهْ و آهْ، و لام از نون و ضاد در اَصِيْلَال و انطجع، و طاء و وال از
جاء می شود، الی استنباط عطف بر لام

تاء نحو: حُصِّطُ و فُزِدُ و اجدمعوا و دوج، و جیم از یاء مشدور حالت و قف نحو: فقیمع،
فوقانی

و از محقق، نحو: حجت و امسجت. و رواست ابدال صا از سین که قبل غین و خاء قاف و طاء
مهمله مهمله مهمله مهمله

بود، نحو: اصبع و صلخ و مس صقر و صراط، و ابدال زاء از سین و صاد که قبل دال و نون و ساکن نحو:
در سطر است مکتوب مهمله مهمله مهمله

طست: اصله: طس بدل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. **ذعالت:** در ذعالت یعنی پارچه کهنه، و لصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. **از تاء:** فوقانیه نحو: رحه در وقف. **هیاك:** از یاءك، و هیاك سستین قراءت آمده.

یا هناء: یعنی هن بنده، اصله: هناو، و او متطرف همزه شد و همزه پاء گردید، و رضی گفت: نزد بصریان بدل از واو است، و نزد ابو زید و اعشش برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، و هو ضعیف. **آه:** الی اننا ضمیر متکلم. **اصیلال:** اصله: اصیلان، تصغیر اصیلان جمع اصیل وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رغیف و رعقان. **انطجع:** اصله: اضطجع، و آن لغت ردی است.

حصط: اصله: حصت، و فزد اصله: فزت از حوص یعنی خیاطت و فوز، و این قسم شاذست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: و آن شاذست در اجتماعوا. **دوج:** در توج موضع دخول و حیثان. **فقیمع:** در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفت: یکے را از بنی فظله پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمع. (جار بردی) **از محقق:** متصل یا منفصل، بیک حرف یابد، یا به حرف. **حجت:** اصله: حجتی الی ج من، شاعر گوید:

لَا هَمَّ إِنْ كُنْتَ فَبِلْتَ حَجَّتْ

خدا یا! اگر قبول کردی حج مرا.

امسجت: در امسیت، و بعضی گویند: مر جیمش بدل از الف الی سین است. **قبل غین:** بدانکه این حروف مجبوره مستعلیه اند و سین مبهوس متصل، لهذا خروج از این بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیرا که صاد در همین و صغیر با سین و در استعلاء بحرف مذکور موافق است، و اگر سین متاخر از این حروف افتد بدل نکنند، چون: قسیت؛ زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست که بالا رفتن. (رضی، شرح الأصول) **صقر:** در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زاء: سین حرف مبهوس است و وال مجبور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا که در صغیر و مخرج مناسب سین است و در جسر موافق وال، و همچنین صاد از حروف مطبوعه مبهوسه رخوه است و وال از منفته مجبوره شدیده. (رضی، و رکاز الأصول)

برائے غیر الحاق و تضعیف جز آں نیاید هویت السمان است، دلیل زیادتی حرف اشتقاق است
 کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظی مر لفظی را، و علامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی،
 و عدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت است ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا
 زیادت، و غالباً زیادتش در محملش، و ترجیح یکے بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازین حروف بود و گاہے از غیر آں، نحو: شمل و حلب،
 و زیادت الحاق غیر تضعیفی، زیادت حروف نباشد. و **تضعیف:** ای تضعیفی کہ برائے غیر الحاق است؛ چہ آں گاہے ازین حروف
 باشد چوں: علم، و گاہے از غیر آں خو: جرب. (جار ہر دی)

هویت السمان: [دوست و اشم ز نان فرہ را،] حکایتست کہ مہر و مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هویت السمان فشیبني وقد كنت قدما هویت السمان

مہر و گفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (بظاہر)

اشتقاق است: و آں سہ قسمت، یکے: تناسب در حروف و ترتیب، چوں: ضرب از ضرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب
 حروف غیر ترتیب، چوں: جہد از جذب، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار خروج نہ در لفظ، مثل: تعق از لفق، و آنرا اکبر
 خوانند. **کہ دلیل اصالت:** ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ سے شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفے ازان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد است، چوں: لون
 و یائے بلہبہنہ مصدر کہ در اہلہ نیست، و همچنین اگر در فرع حرفے باشد نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد است، چوں:
 میم و واو مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر است. **دلیل اصالت است:** چنانکہ دلیل زیادت است.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم زیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم
 آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار و بند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر و فتح و واو تشدید طاء، اگر ہمیشہ زائد و واو را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعول در
 اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ مفعول موجود است نحو: عسود. **در محملش:** ای چوں حرف در محلّ واقع شود
 کہ زیادتش در آن محل غالب است مر زائدش قرار و بند اگر مانع نبود، چوں: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد
 شود، و این دلیل سوم است. **و ترجیح یکے:** حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت،
 پس اگر مر جھے با یکے یافتہ شود ترجیحش و ہند و الا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بَلَعْنَ فَعِلْنَ ہوو از بلغ، وترغوت تفعّلوت از
 ترثم، و سنبۃ فعلتۃ از سنب با عدم نظیر ہر سہ، و میم مواجل اصلیت از جہت ممرجل با غلبہ
 زیاد کش و راول۔ دور کلمہ کہ مختل و اشتقاق است اگر ہر دو حلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم
 فعلی ہو و ہم اُفعل؛ لوجود بعیر اُرط، و اگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک،
 نزدیک ابو عبیدہ مفعول ہوو از لَآک بمعنی اُرسل،.....

قوی ترین اُلح: و مقدم ہر دو دلیل دیگر، پس پیچ یکے با و معارضہ نتواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود۔
بلغن: بکسر باء و فتح لام و سکون ثین بمعنی بااعت۔ **فعلن:** اگرچہ فعلن یافتہ شد، و فعلن بسیارست چوں: قسطن۔
ترغوت: بمعنی ترثم کمان وقت کشیدن۔ **تفعّلوت:** نہ فعللول با وجود کثرت آں، چوں: عضر فوط۔ **سنبۃ:** بفتح سین و سکون
 نون و فتح موحدہ و فوقانیہ۔ **فعلتۃ:** نہ فعللۃ با وصف کثرت آں، مثل: بعثرۃ۔ **با عدم نظیر:** پس چوں اشتقاق دلیل قویست
 با تقضائے آں حکم کردند۔ **میم مواجل:** بمعنی جاہلئے منقوش اصلی ست، و وزش فعال، نہ مفاعل۔
ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم ووم رازائد گویند وزش مفعول باشد و آں در کلام عرب یافتہ شدہ۔
دو اشتقاق: یا زیادہ از اں بدیں طور کہ آں کلمہ را دو فرغ یا دو اصل بایک فرغ و یک اصل مختلف در ماوہ باشد۔
حلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک۔ **ہر دو ووجہ اُلح:** در اں کلمہ بلا ترجیح یکے۔ **اُرطی:** نام درختی کہ
 شتر آنرا میخورد۔ **فعلی:** باصانت ہمزہ و زیادت الف آخر۔ **اُفعل:** بزیادت ہمزہ و اصالت الف کہ بدل از یاء ست۔
بعیر اُرط: ای شتر خوردنۃ اُرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد و الف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ اُرط
 بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، و استعمال دوم می خواهد کہ ہمزہ زائد ہوو و الف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط
 راطی ہوو، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ۔ (شرح الأصول، جابریدی) **و اگر نہ:** ای اگر ہر دو اشتقاق واضح
 نباشد۔ **ملائک:** اتفاقاً بدلیل ملائک و ملائکۃ، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بماقبل برائے تخفیف انداختند۔
لاک: وَمَلَأَتْ وَمَلَأَتْکَ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لَآک بمعنی اُرسل
 باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواہد ہوو حالانکہ رسول ست۔ و جواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جابریدی
 گفت: اگر لَآک بمعنی اُرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا کہ در اں نہ قلب لازم می آید و نہ ہائے نادر کہ در کلام عرب
 نباشد۔ (شرح الأصول، جابریدی)

وزدیکٹ بعضے مفعول از اَلو کة بمعنی رسالت، و نزد این کیسان فعَّال از ملک، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال و نون قِنْفَحُور
 و خنفساء، و اگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد است، کنون نوجس، مگر آنکه زیادتش
 در اں محل نیاید، کمیم موزنجوش، و اگر بر پنج تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....
 از زیادت کلمه یا است آن

ألو کة: و اَلو کة بر وزن و معنی رسول مؤید آنست، و بریں هم میم زائد بود، اصل ملک مالک قلب مکانی نموده مفعله را بجائے لام
 آوردند، و بالعکس، و اَن بسیار آید، و در ملک معنی رسالت هم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملک**: از ملک؛ زیرا که ملک
 مالک امور است که خدا تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست و مفعله زائد، و بریں مذهب ضعیف لفظی ست؛ زیرا که
 فعَّال بنائے نادرست و بهم بعد معنوی؛ زیرا که مناسبت آن با لو کت قوی تر است. (شرح الأصول، حار بردی، نظامی)
دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، و آن سه قسم، یک: خروج کلمه، دوم: اخت آن بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر
 اصالت و زیادت ست. **اختش**: که موافق آن در حرف و معنی ست. بر **اصالت**: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آن
 کلمه با اختش از وزن بیرون رود. **کنون کُنتال**: بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فعَّال بالضم فاو فتح سین، و اگر نون را اصلی گویند
 و زنش فعلُّل باشد، و آن یافته شد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قِنْفَحُور**: بکسر قاف و فتح فاء، بر وزن
 جردحل، و خنفساء بالضم خائے معجمه و فاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فعلل و فعلاء گفتند، و اگر چه از اصلی
 گفتش این دو کلمه از اوزان بیرون نبروند، لیکن از حکم اصالت در تنبُّا لازم آید که در اخوات شان اَعْنِ فَنَفَحُور بالضم و خنفساء
 بالفتح فاء نیز اصلی بود، و آن از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم و فتح لام اول یافته شد.

نیز زائد: زیرا که حرف زائد چون در زیادت و اصالت و امر بود زیادتش حکم کند؛ چرا که مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.
کنون نوجس: اگر آنرا اصلی گویند و زنش فعلل بکسر لام اول باشد، و اگر زائد قرار دهند بر وزن تفعُّل بود، و هر دو یافته شد.
محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آن کنند اگر چه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم موزنجوش**: بفتح میم و زائے معجمه
 بعد ممله و ضم جیم معرب مرزگوش نام گیاهے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چه فعلللول
 و معنولول هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید ست، پس لا جرم باصالتش حکم دهند.
غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعے که و اتمست.

غالب: چون ادراک غلبه زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در اں شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف با سه حرف اصلی، چوں: کَرَم و قَرَدَد و عَصَب و مَوْرِیس،
و تکریر فاء تنہار و انہود، و زلزل و فوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر، و ہمزہ و میم در اول با سه
حرف اصلی فقط. و مطردست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگرچہ باز زیادہ از سه
بود، و یاء با سه حرف و یاز زیادہ مگر در اول رباعی غیر مضارع،

حرف تضعیف: [یکے یادو، برائے الحاق و غیر آں.] و آں دوم ست از دو حرف: زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
مرتبه ثانی ست از اصالت، و سیویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحدیتواند شد، و نزد غلیل اول متعین ست؛
زیرا کہ در کرم حکم زیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہچنین در غیر آں. (شرح الأصول)
سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق، **قَرَدَد:** زمین بلند، مثل تکرار لام برائے الحاق: جعفر، و در ان ہم مثل
کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عَصَب:** بمعنی شدید از عصب، و زلزل فعلعل بکرار عین و لام برائے الحاق
بسر جبل. **مَوْرِیس:** بمعنی سخت از مراسہ ست، و زلزل ففععل بکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.
تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. **روا نہود:** پس جائز نیست مثل: حَضْرَب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آں جہت لزوم
ابتداء بکون متعذر، و اگر ہمزہ وصل آمد البتاس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
متجانسین در نصیر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ و زلزل ففععل ست نہ ففععل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
اصلی غیر مکرر لازم آید، و آں ثابت شدہ، پس آنچه در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل و تہی لازم آید کہ تکرار بدون فصل
شود با ایکہ بچو ثقل در نصیر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردی، رکاز الأصول)

فوقیت: از فوقہ بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست:** نزد بصریان، بر وزن فعلل و فعللت. نہ از باب **تکریر:** چنانکہ کوفیان
گویند: زیرا کہ اگر در زلزل فاء و عین را در فوقیت برد و حرف علت را مکرر زائد گویند کلمہ برد و حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
مکرر زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول:** چوں: افکل بر وزن افعال، و فعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل
نام موضع، بخلاف ببیل کہ ہمزہ اش در وسط ست و اصلی ست. **حرف اصلی:** و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: اُحْصِل
بر وزن اُفْعِل. **نقطہ:** کم از ان نہ زیادہ، پس ہمزہ ہل و اِصْطِل اصلی باشد. **باز زیادہ از سه:** نحو: مَدْحَرَج و مَدْحَرَج و مَحْرَج
و مضروب و منصرف و جز آں. **یاء با سه حرف:** [اصلی چوں: یرمع و یلمع.] ای و غالب است زیادت یائے تہانیہ.
یاز زیادہ: از سه، چوں: سَلْحَفِیہ بمعنی جانور س. **اول رباعی:** اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور ففعول ست، چوں:
عَضْرَفُوْط یفعول. **غیر مضارع:** کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواو باسه حرف يا زياده مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساكن يا آخر كلمه بعد الف، ومطرود

ست در مضارع و بعضی البواب. و تاء مطردست در تفعیل و بعضی البواب مانند رغبت. و سین در

باب استفعال، اما لام کم آید، وہاں کمتر بل نیاید بقول بعضے نحو: زیدل وعبدل وأهراق۔ چوں

غالب متعدد بود همه زانده اند اگر ممکن ست نحو: اہجیری، والاحرفے کہ مستلزم خروج نبود چوں
عالم الرباۃ

میم مدین، نہ لائش، و طائے قسوطی نہ الفش، لوجود مفعول و فاعول، نہ فاعیل و فاعولی، ...

یا زیادہ: نحو: سروج بالکسر وحانے مہملہ ناقہ طویلہ، وکھوڑ، روزن سفر جل سحاب متراکم۔

مگر اول: یعنی الف و واو در اول زائد نشود، پس در وزن فعلی داهیه ملحق بسفرجل و وزن فعلی است، و الف در اول نیاید.

و نون الح: یعنی زیادت نون انگاه غالب ست که در رتبه ثالث ساکن افتد، چوں: عرند. بضمتمین، یا آخر کلمه بعد الف نحو:

عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: بر ناساء، کذا قبل. بعضی ابواب: ثلاثی مزید نحو: الفطر و احرنحو.

بعضی ابواب: مثل: تفعیل و تفاعل و افعلال و استفعال و تفعیل و جزآں. **و غیبت:** مصدر، و پینچین بحوالہ.

وسین: در باب استفعال مطر و ست، و ز باد تش و ر اسطاع یسطیع که اصلش نر و سیویه اطاع یطیع است شاذ بود، و ز مخشری

سین سکر راکہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث سے افزائند لغو: اکرم متکسر زائد شمرده، وابن حجب قول اور و کردہ؛

زیرا کہ درس ہنگام شین سکھتہ ہم کہ برائے فائدہ مند کوری آرند زائد شمر دن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.

املاام: کم آید در اول و وسط زیادہ نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آں کرده اند.

بل نیامد: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نہایت۔ **بعضی:** یعنی مبروہ، ولہذا آفر از حروف زیادت

نشموده. **أهراق**: أصله: أراق، همزه را بهاء بدل کردند، وچوں گمان میشد که باء فاء کلمه است آنرا ساکن کرده همزه وصل

آوردند، و هراق بم آید، و مبر در امیر سد که گوید: الف در آن زیاد است؛ چه حرف هم می آید.

غالب متعد: یعنی اگر در کلمه دو حرف مازادہ یافتہ شود کہ زماوت آں در اں موضع غالب ست .

اھجہ ی: بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب و شان، پس ہمزہ واء، والف دراں زامہ است بجمت غلہ زاموت ایہنا بقائے کلمہ بر سر

حرف اصلی وزنش افعیل است. **والا:** ای اگر ز مادی همه ممکن نبود؛ زیرا که بر دو حرف اصلی میبایست.

میم مد سن: کہ زائد ست وزنش مفعول **قطوطی:** نام موضعیکہ طالش زائد ست وزنش فاعول۔

تد الفش: تاہر وزن فعلی باشد۔ **مفعول:** ناظر مست یمن، وفعو عا، بقطوطی، وفعو عا: در کلام عرب چوں: عبثا،

و اگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیاد تر زیاد از دیگر، چوں: **واو کوالل** نه همزه اش اگر چه فوعل و فعلال هر دو نایابند، و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود و در کلمه فک او غام بود با شبهه اشتقاق بر شق تریج دهند یکی را بکث او غام، و بعضی بشبهه، پس یا بج یافعل بود و زیادتی جیم برائے الحاق، یا بفعل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شق است تریج بکث او غام است،

موجب خروج: یعنی هر که رازله گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل:** بمعنی کوتاه بر وزن فوعل ملق بسفر جل. **هر دو نایابند:** لیکن زیادت و او در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آل؛ لهذا او را رازله گیرند نه همزه را. بدانکه خروج از اوزان با شبهه اشتقاق که معنی آن عقرب میدان معارض شود باین طور که اگر در لفظی زیادت حرفی حکم کند خردش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد.

و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق در این صورت هر دو وجه رواست هر گز خواهند اختیار کنند، چوں: مسک بفتح میم و یا، اگر میمیش رازله گویند و زلش مفعول باشد و آن موجود است و ماده و آن سبک بود و آن یافته شد، پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازله قرار دهند و زلش فعیل باشد و آن از اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسک بود و آن ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، با جمله رواست که و زلش مفعول گویند یا فعیل، (شرح الأصول)

بشبهه اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی که مخالف کث او غام است، یعنی کث او غام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (ممه)] یعنی در کلمه هم او غام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آن عبارتست از یافته شدن لفظی از ماده لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکاز الأصول و غیره) **بکث او غام:** ای بدلیل جواز آن، یعنی جواز کث او غام مقتضی زیادت حرفی که باشد همانرا زله گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل کث او غام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند. **بشبهه:** یعنی شبه اشتقاق از دست ندهند، و باقی ماندن آن مقتضی زیادت حرفی که باشد همانرا زله گویند اگر چه کث او غام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعل:** اگر بکث او غام تریج دهند.

برائے الحاق: بمعنی پس کث او غام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات او غام نشود اگر چه ماده اش باج خواهد بود و آن موجود نیست. **لوجود آج:** بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازله و جیم را اصلی گویند؛ چه شبهه اشتقاق آن موجود است، و کث او غام را بر شق محمول کنند، اگر جیم زاده گفته شود بنائے مبهم که یاج باشد لازم می آید.

بر هر دو شق: یعنی از دو حرف هر گز خواهند زله گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. **تریج بکث:** پس حرفی را که جواز کث او غام مقتضی باشد زله گویند؛ زیرا که تریج شق دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ لوجود مہدد وهد، واگر بکث نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب، پس موجب مفعول باشد؛ لوجود وظب، نہ مظب ورممان فعلاں بود، لوجود دم، ونزد بعضے فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب، بعضے باقیس، پس حوَمَان نہ فوَعَال از حَمْن ست بل فعلاں از حوم کہ اغلب ست، وَمَوْزُقٌ مَفْعَلٌ بود، نہ فوَعَلٌ کہ اگرچہ در ان اقیس ست اما مغلوب ست،

لوجود مہدد: [یعنی گوارہ وزین وجزآں.] یعنی مہدد را در ہر دو صورت مادہ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہدد گیرند ووال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ہد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعول خوانند، لیکن حکم بزیادت وال لازم ست؛ تاکہ ادغام نشا نہد. **اگر بکث:** ای اگر ہر یک شبہ اشتقاق باشد وکث ادغام نہد. **ترجیح بشبہ:** زیرا کہ مرتج دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ: اگر در لفظہ بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود لیکن وزن مغلوب لازمی آید، و بر تقدیر زیادت حرف دیگر بوزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق از دست میرود و درین صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہ اشتقاق؛ زیرا کہ رو کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد از ان بہتر ست کہ بترکیب مہمل برود نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب:** نام موضعی کہ در ان کث ادغام نیست و شبہ اشتقاق موجود. **مفعول:** بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب:** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم و زیادت واؤ نہد. **لوجود دم:** بمعنی اصلح یا اکل ورمن موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجان بوزن اغلب و در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکرات گندنا وجزآں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں. **ترجیح دہند:** اگرچہ وزن اقیس معارض شو، پس حرفے راکہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند. **بعضے باقیس:** یعنی اگر لفظہ بر یک تقدیر بوزن اغلب میشود و بر تقدیر دوم بوزن اقیس ترجیح دہند. (منہ) **حومان:** بالفتح نہات بر وزن هوعال بزیادت واؤ مشتق از حوس بمعنی کنہ، ہندی: چچری نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بوزن فعلاں بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، وابتداء وزن اقیس معارض نیست. **فوعل:** باصالت میم و زیادت واؤ از مرق. کہ اگرچہ: کاف برائے ملت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال موزق کہ او لش میم مفتوح و ثانی واؤ ساکن و ثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعول بفتح سین؛ زیرا کہ مفعول از امثال واؤی صحیح اللام بکسر سین سے آید چوں: موعد و موحل و موصع، کذا فی "شرح الأصول". (منہ) **اما مغلوب ست:** و مفعول غالب، لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

و اگر اعلیبت نبود هر دو برابرند، چون: اَرْجُوَانُ اَعْلَانُ سِتْ یَا فَعْلُوَانُ، و اگر شبهه اصلاً نبود پس با اعلیبت، و اگر نباشد هر دو برابرند.

ای اعلیبت هم باشد

فصل

تمرین ای علمے که از ان جواب کیف تبخی من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود،

شرح

از ابدال نمیره

ای در معنوع

اگر اعلیبت: یکے از دو وزن را و شبه اشتقاق بهر دو تقدیر بود. هر دو برابرند: ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (منه) اَرْجُوَانُ: بضم همزه و جیم سرخ معرب از رُجُوَانُ.

افعلانت: بر تقدیر زیادت همزه و اصلات و اوچون: افعوان از ترکیب رَحاً بر جو، یا فَعْلُوَان بر تقدیر اصلات همزه و زیادت واء، مثل: عنفوان از ترکیب اُوح بمعنی خوشبو، و چچیک از پس دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس با اعلیبت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکه وزن غالب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: ابعه بمعنی ست رائے بر وزن فعلة باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه افعلة بزیادت همزه؛ زیرا که وزن فعلة بسیارست چون: دنية، مقبة، و افعلة کمتر مثل:

انملة، و ابعه هر دو مفقوست. هر دو برابرند: چون: اسطوانة که بر وزن افعواله بود یا فَعْلُوَانة هر دو نادرست، و سطلن و اسطه معدوم، و فیه شيء. **تمرین:** در لغت خوگر رفتن، دو ضح آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبخی ابع: [چه گونه ای سازی یا ساختن میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آن نزو جمهوری است که اگر تغییر دهی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن با بقای ماده اصلی، و گردانی آثار بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و بعمل آری در

مصنوع آنچه مقتضای قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جزا آن بر چه صورت شود؟ و ناگزیرست از تخالف صیغه هر دو ماده آن گویند: از ضرب مثل: حرج یا یضرب بساز. و بم از رباعی ثلاثی نه سازند، یاں بنائے مثال مجرد از مزید مضاعفه

ندارد، پس اگر حرف مبني منه از مبني عليه زیاده بود و زائد را اندازند، و از مستغفر مانند کفف غفر سازند، و جرمی گفتند: بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آں موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از ضرب مثل: دحرج

بساز، جوابش داده که ایں محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبني. **مانند صحائف:** که از ان صورته صحائف ساخته شده.

دعایا: أصله: دعایو، جمع دعیه، أصله: دعیوة، پس یاء که در جمع بعد الفست و در مفرد مده زائده بود همزه گشت، و واء یاء گردید دعائی شد، پس همزه را بیاء بدل کردند و فتحه دادند، و یاء را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (منه)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علی گوید: بیگنی و سیفرائی در
 مبنی آنچه در مبنی علیه افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چون بنا کنی از ضرب
 مثل: محوی نزد جمهور مضربی شود، و نزد ابو علی و بعضی مضربی، و از دعا مثل اسم و غده دعو
 و دعو، و نزد بعضی ادع و دع، و بنائے عَنَسَل و قنفخر از عَمِل، و قال: عَمَل و قَتُول و عَمَلٌ
 و قَتُول آید بلا واغام نون، تا التباس بفعل و فعل یاید.
 (منتخب، فاء و تشدید تین)

آنچه در مبنی علیه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده و قیاس افتاده بود از مبنی بهم انگذند اگر چه قاعده حذف در آن نبود، حلافاً
 للجمهور. شرط قیاس: یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبنی بهم اندازند، و نزد جمهور
 حذف در مبنی و قیاس است که در مبنی قاعده حذف یابند، پس در حذف اختلاف شده، و اتفاق برینست که زیاده کنند و قلب سازند در مبنی
 برابر زیادت و قلب مبنی علیه، و اجتماع بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی و قیاس که گنجایش آن ندارد، و بر عدم ابدال واغام در
 مبنی و قیاس علت ابدال واغام که در مبنی بود موقوف باشد. (در کاز الأصول)
 محوی: بضم میم و فتح حاء، و کسر واو یائے مشدود منسوب بمحی اسم فاعل از تفحیل که یائے اخیر و یکے از دو یائے مشدود و ش افتاده یائے
 دوم واو شده، چنانکه در نسبت گذشت. مضربی: بضم میم و فتح ضاد، و کسر راء مشدود، و یائے موحده قبل یائے مشدود، پس بیج
 حذف نگذند؛ چه قاعده حذف که در محوی بود اینجا یافته شد.

مضربی: بضم میم و فتح ضاد، و کسر راء، قبل یائے مشدود هر وزن محوی، بحذف لام کلمه و یکت سین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگر چه
 در مبنی قاعده حذف یافته شده. دعو و دعو: اول: مثل: اسم ست:، و ثانی: مثل: غده؛ چه اصل اسم نحو بکسر سین یا ضم
 آست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزه وصل آوروند، و اصل عدد عدد بود و او را انداختند، و این هر دو حذف خلاف قیاس
 ست، پس نزد جمهور و ابو علی از مبنی حذف نگذند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم و غده، و حذف آنچه خلاف قیاس در آن هر دو حذف شده. عَنَسَل: بفتح سین و سین، ناقص سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف و فتح فاجسیم. قَتُول: مثل: عَنَسَل از قال. عَمَل: بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قَتُول: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. ادغام نون: در میم و واو و هر چهار مثال باوجود قاعده ادغام. بفعل: ناظر ست با
 ولین، و فعل اگر چه مختص با فاعل است، لیکن گمان میرود که شاید علش کرده باشند، و میدانند که بهنگام خوف التباس ادغام نمی کنند.
 (رضی) فعل: [بکسر فاء و تشدید سین و لام] ناظر ست با آخرین، ای التباس باین وزن لازم می آید چون: غلکد و سلعد،
 پس هرگاه عمل با واغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنفخر مدغم. (حار بردی، رکاز الأصول)

وجحفنل از کسر وجعل متع ست برائے ثقل، ویاللس بہ فعللّ. وبنائے أبکم از وای
وَأَوَى أَوْوٍ وَأُووٍ بُود. وإجرِدْ وَأَيَّ وَأَيَّ واطلحَمْ إِنِّيَّاءُ وَإِنِّيَّاءُ.

جحفنل: بتقدیم جهم مفتوح برحانے مہملہ وفتح فائندہ لب. **متع ست:** پس کسفر وجحفنل گفتہ نہ شود.

برائے ثقل: اگرادغام نکنند؛ چه میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لسب بہ فعلل: فعلل بفتحین و تشدید لام اول مفتوح، نحو: شعلج، ای اگرادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، و معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعلل مدغم. **أَبْکَمْ:** بضم اول و ثانیث پوست مقل. **وای:** لقیف مقررہن مہموزین بمعنی قصد.

أَوَى: لقیف مقررہن مہموز قافای رجع. **أَوْء:** از اَوُوءِ، مثل: أبکم، اصلہ: اَوُوءِ، ضمیر ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شدہ اَوِی گروید، اعلال قاض کردند اَوء بکسرہ یا، تخوین شد. **أُوو:** بکسرہ یا، تخوین، مثل: أبکم از اَوِی، اصلہ: اَوِی ضمیر واو بکسرہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہمزتین ہواو، و تعلیل قاض کردند، یعنی با دغام او گویند، و بعضی بدون آنچہ واو مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرِد: ای وبنائے إجرِد از اَل ہر دو، وإجرِد بالکسر وکسر راء ترہ الیست. **وای:** [قائل آن افخش است.] از وای، اصلہ: اَوِی، واو بحت سکون وکسر ما قبل یاء شد و اعلال قاض گروید. **إو:** ای مثال إجرِد از اَوِی، در اصل اَوِی ہو، یا، بقاعدہ قاض افتاد، و ہمزہ ساکن جہت کسرہ ما قبل یاء بدل شدہ ابو حاصل آید، پس نزد بعضی قلب وادغام نہ کنند اگرچہ یاء وواو متبعا آمدہ واول ساکن ست؛ زیرا کہ واو مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، و بعضی گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ یاء واجب شد قلب واو کہ بعد آنست یاء وادغام یاء در یاء نیز شود، و قیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضی نسیانسیا حذف شود، بریں تقدیر ای بہر سہ حرکات آید، و نزد بعضی منوی و ررفع وجر، پس ای بکسر و تخوین و ررفع وجر گویند.

اطلحَمْ: ای بنائے اطلحَمْ بر وزن افشعہ بمعنی تاریک شد و انوای و آوی.

اینیاء: ای از وای، بریں صورت آید بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش اَوِی ہر یاء بود بر وزن اطلحَمْ، واو بحت کسر ما قبل یاء گرویدہ ای اُی شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت و یائے اخیر برائے فتحہ ما قبل الف شد اینیاء حاصل شد. (رضی، رکاز الأصول) **أیویاء:** مثل: اطلحَمْ از اَوِی بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح واو و یائے مشدد قبل الف، اصلہ: اَوِی بہ یاء، یائے اول و ثانی مدغم شد و ثالث برائے فتحہ ما قبل الف گرویدہ و ہمزہ از کسرہ ما قابل یاء گشت اَوِیاء حاصل آمدہ و یاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزہ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش یاء باقی نخواہد ماند، مثل قال اِنوِیاء.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَع إِقْوَوَى شود، وقیل: إِقْوَيَاءٌ، وعصفور از قوة قوي. وبنائے قذعمل از قضی قضی بخذف یائے ثالث منسیاً وقذعميلة قضیة وقضویة مانند محیی ومحوي وجحمرش قضیاً، وقیل: قضیّ وحلبلاب قضیضاء. وبنائے دحرجت از قرأ قرأیت وسبطر قرأی. واطمأننت إقرايات، ومضارعش یقرءی. چوں بنا کنند از رَوَای مثل کوکب، پس جمع بواو ونون کرده بیائے متکلم اضافت نمایند آوای شود.
 بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کجشک. **قوي:** بالضم وتشدید واو مکور یائے مشدود. **قذعمل:** بالضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضی:** بالضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آن قضی بسیار وزن قذعمل. **منسیا:** چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است ویا او غام یائے اول در دوم. **قضیة وقضویة:** [ای بنائے آن از قضی]. اول بالضم قاف وفتح ضاد و یائے مشدود مکور قیل مشدود مفتوح، و دوم بالضم قاف وفتح ضاد و کسر واو یائے مشدود مفتوح، در اصل قضیة بچهار یاء بود، پس خوا یائے اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها او غام کرده قضیة گوئید، خواه اول را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قضویة شود. **مانند محیی:** بدو یائے مشدود و محو ی بخذف یائے اول و قلب دوم بواو در نسبت محیی باسم فاعل که قاعده در باب نسبت گذشت. **جحمرش:** ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم و میم و کسر راء از قضی. **قضیاً:** بالفتح و تنوین، أصله: قضی بسیار یاء اول مفتوح دوم مکور، یائے اخیر ه نسیاً حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است، و یائے دوم برائے فتح ما قبل الف شد و باجتماع ساکنین افتاد، و آنچه گفتند که یائے اخیر ساکن شود و باجتماع ساکنین بیشتر محل تأمل است. **قضی:** لتقلیل قاض در قضی و عدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. **حلبلاب:** بحکم حائے مبدل و لام اول و سکون یائے مبدل همگی یاء است. **قضیضاء:** أصله: قضیصای بکسر ا و تنوین و لام، یاء بقاعده رداء همزه شد. **قرأیت:** أصله: قرأت، همزه دوم که در موضع لام است بیاء بدل شد. **سبطر:** بکسر سین و فتح باء و سکون ظاء و راء بنائیش از فرء.

قرأی: أصله: قرأ، همزه دوم که در لام است یاء شد، و چوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد. **اقرايات:** أصله: اقرءت همزه دوم لام بود یاء شد و بیکم اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح الأصول) **یقرئی:** بر وزن یقرع، أصله: یقرأ، حرکت همزه میان ب و ا و ده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، و او غام در سوم نکردند؛ چه در همزه او غام نشود. **چوں بنا کنند:** این سوال این جنی از این خالویه کرده بود و در جواب حیران شد. **آوی:** بفتح تین و تشدید یاء؛ چه مثل کوکب از رَوَای است، یائے متحرک از فتح ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل ر و در یاء تخفیف انداختند، =

وازاؤلوق مثل: احشوشن الناس إيلولق الألاق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف هجا بود کتابتش یاسین است، و اگر اسم شی دیگر است یاء سین بود ویس، و در مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر است. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و نش بصورتیکه مر او راست در وقت ابتدا بااں ووقف بر ااں؛ ولبذازه زیداً و محییء مه جنت بهاء نویسد، و مانند بنید و لزید و کزید و منک و ضربکم متصل نگارند.

= ووی گردید، واول را همزه کردند چون او اصل، هرگاه جمعش یواؤه نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، و بهگام اضافت بیائے تنکیم نون جمع افتاد و وی شد، وبقاعده مسلمی اوی حاصل آمد. (جار بردی، رکاز الأصول)

إیلولق: مثل: احشوشن، اصله: اولولق، اگر وزن اولی فوعّل بود اولولقی است، اگر اصلش أفعّل باشد بهر تقدیر همزه خواه و او از کسر ماقبل یاء شد. خط: و آں عبارت است از تصویر لفظ بحروف هجا، و تعرضش برائے آنست که خط وکیل لفظ می باشد، و مراد از خط عربی است، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، و اینجا گاهی حرف مملووظ نویسد، و گاهی غیر مملووظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نہ مسکئی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف هجا بود نزو یعنی. یس: ای کتابتش نزد بعضی بصورت مسائے حروف است. در وقت ابتدا: لہذا آیتہ ومرتت بہ بدون و او یاء نویسد؛ زیرا کہ ہر دو در وقت حذف میشود، و پنجمین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولبذا مثل: من ابنک؟ و واضرب بالف نوشتند؛ چرا کہ در ابتدا همزه می خوانند اگر چه و درج از تلفظ افتاد. (شرح الأصول، رضی)

وہ زیداً: امرست از رأی ہری کہ بجهت بقائے آں بر یک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

محییء مه حنت: "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شد، و الفش افتاد و ہائے سکتہ لاحق شد.

بہاء نویسد: ای در حالت وصل چنانکہ بہگام وقف می نگارند، و بہاء نوشتن مانے استفہامیہ و تہتے است کہ مضاف الیہ واقع شود، و اگر بحر و بحر ف جہر گردد بہاء نباید نوشت؛ زیرا کہ در وقف ہم ترک آں جائز است؛ از آنکہ جار بحر و بحر و کلز واحد ہستند چون: عہ و مہ و علاء إلام. (منہ) مانند بنید: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چون کلمہ یک =

و کتابت اضرین بواو و الف، و اضرین بیاء، و هل تضربن بواو و نون، و هل تضربن بیاء و نون
 باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لثلا
 و لن و یومئذ و حنیئذ و هؤلاء، و متوسط ساکن بوق حرکت ماقبل، و متحرک بوق حرکتش اگر
 ما بعد سکون است.....

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل سے پیوند، مثل: بویذ و علامی، و همچنین کلمے کہ کتابت آل بر یک حرف مانده باشد اگر چه در
 تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا و له کلمے دو حرفی لا حرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا عامت شمی و جمع
 و نسبت باشد، و وجہ در ستم شدت اتصال است، یک حرف ملی صدہ تلفظ نیاید، و ضمیر و غیرہ مثل جزوست. (شرح الأصول)
اضرین: جمع مذکر امر بانون خفیفہ. **اضرین** امر واحد مخاطبہ بانون خفیفہ. **هل تضربن:** جمع مضارع بنون خفیفہ.
هل تضربن: امر واحد مخاطبہ مضارع بنون خفیفہ. **باید نوشتند:** زیرا کہ نون تاکید خفیفہ را کہ بعد ضمیر یا کسرہ بود حذف کنند، و آل
 را کہ بجهت نون محذوف شدہ بود باز آرند. **تا مؤکد:** پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندہ قواعد خط را ہم دشوار بل متعجب خواهد
 شد، و میدانی کہ ایں اقتباس در وقت ہم موجود ست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [از پنج تا آخر کتاب از قاعدہ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور ست؛ زیرا کہ آرا در خط صورتی معین نیست
 اگر چه خلیل شکل سرعین معین کرده، پس در اول کلمہ بالف نوشته شود، برابر ست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، و صلی باشد یا قطعی،
 زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا کہ ہمزه مثل حرف علت تخفیف میباید، و چون در اول کلمہ تخفیف
 لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد و بالحمد و انفراد و اعلم و اهل و أحد و أحوه و إشاح. (رکاز الأصول)
مگر در لثلا: ای جا یک لایم ابتداء بر "ان" شرط یکہ آید، و جا یک لفظ یوم و حین بکلمہ "إذ" مضاف شود، و جا یک لایم بتبیین بر اولاء
 مدود داخل شود، و در ہمہ صورت بوق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف و کثرت استعمال.

بوق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمه بواو؛ بعد کسرہ یاء؛ و بعد فتحه
 بالف نوشته شود چون: بوس و ذیب و راس. (رکاز الأصول)
بوق حرکتش: و حذف نکنند؛ زیرا کہ حرکتش قویست متبدل گردد، پس کتابت آل تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت
 همزه؛ اخیر کہ ضعیف و در معرض زوال ست، و بعضی همزه متوسط را کہ تحفیفش بخذف و او نام ست از خط می انگذند نحو: مسلة
 و خطبة، و بعضی صرف مفتوحہ را چون: یسل، بخلاف مضمومہ و مکسورہ. **بعد سکون:** چون: یسل و لواء و ینس.

و بیشتر مفتوحه را بعد الف نویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو در فته بیاء و در غیر
 آن بر طبق بین بین، و همزه اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
 بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیگند چوں: حَبَّ و حَبَّ و حَبَّ، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
 و نون تاکید و مانند آن حکم متوسط یابد، چوں: جزوڪ و رداءوك، نه در مانند مقروءه و بریه،
 و همزه كه بعد آن مدبر صورت خطش بود بیفتد،
 (ای خط همزه درج دیگر)

بعد الف نویسند: برائے کراهت مثلیں چوں: سال بر وزن فاعل، و بعضی همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جایگه بعد ضمه باشد. **در فته:** ای جایگه بعد کسره بود. **در غیر آن:** برابر ست كه مفتوحه بعد فتح بود چوں:
 سال، یا مضمومه بعد ضمه نحو: لوم، یا مكسوره بعد آن مثل: سعم، یا مكسوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقروه
 و رؤس. **بر طبق:** چنانكه تخفیف آنهم بدیگونه سے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. **بیگندند:** از بیجا ست كه اسم ممدود و منون منصوب را بدو الف نویسند نه بر
 نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتاد، و حذف این همزه از روی موافقت تخفیف
 و بودنش در محل تغییر ست؛ و لهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
 حباء همزه در بر سه حال بیفتد، و اگر مكسور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشته شود نحو: رؤف و قرؤوا، و نزد بعضی اگر مفتوح
 ست حذف شود و اگر مضموم یا مكسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، و میان این فرقه در منصوب منون اختلاف است كه بیک الف
 نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبثا:** در نصب و افش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است كه در وقف الف می
 شود، چنانكه در رأیت زیدا. (حار بردي)

مانند آن: كه بیش وقف بر همان متصل شود، بر همزه چوں علامت تنوین و جمع و نسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشته شود؛ زیرا كه در كتش قوی و از زوال ایمن میشود. **جزوڪ:** بر رفع همزه رأیت جزاڪ
 بنصب و جزنك بحر. **رداءوك:** بضم همزه بواو و برداءك بكسر بیاء و رأیت رداءك، بعضی بیک الف نویسند اعنی همزه مفتوحه بعد
 الف انگند چوں: سال، و بعضی بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروءه:** ای جایگه همزه بعد واو و یاء زائد بود، و تحقیق بقلب
 و اوغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسط نیابد و از خط بیفتد چنانكه در وقت تخفیف. (رکاز
 الأصول) **بیفتد:** برائے کراهت اجتماع مثلیں، لیکن شرط ست كه از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را نویسد، بل یکت واؤ ویا والف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیکنند؛ تا التباس بخف و جمع مونث نشود. الف که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء ^{در اول} و بعد یاء ^{در دوم} هم در مانند یحیی و ریحی ^{در آخر} علما، والف ثالث اگر از یاء ست بیاء نویسد، و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جز بلبی و لی و حی بیاء نوشته اند،

مستهزون: أصله: مستهزون و دو واؤ که اول همزه مسد است. **مستهزین:** أصله: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسد. **خطا:** أصله: خطا، همزه والف تخوین. و یاء: ای یکت یا در مستهزین که آن یاء جمع است، و گاهی هم دو یاء در ثبای دارند، و مستهزین نویسد: زیرا که استقلال و یاء مثل دو واؤ و الف نیست. (شرح الأصول) **و الف:** در خطا که الف تخوین است و همزه افتاد. **ردائی:** ای مهور مشاف بیائے متکلم با آنکه یائے نسبت بدو پیوند، پس در هر دو همزه نویسد.

که مده: زیرا که صورت همزه در پنجاه و از ست و صورت یائے مده مدور، و نیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلت در کلماتیک بر یک حرف بود مثل همزه استفهام و یائے نسبت شدو است، و در هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین بدو یا نویسد: زیرا که مده نیست. (ص، جابر دی و غیر آن)

بیکنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطا است. **یاء یو:** ای یاء نوشته شود برائے آنکه در اماله و متثنیه مثلاً یاء می شود، برابر ست که بدل از واؤ باشد نحو: أعطی و ارتضی و استصفی و معطی و مرتضی و مستصفی، خواه بدل از یاء چون: أعنی و استسقی و مرمی و مستثنی، یا نه از واؤ یو نه از یاء، مثل: حبلی و قهقری، و اگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوند چون: أرطاة و مستنائة و أعطاه و أعناه بالف نویسد، و احدها مثلاً شاذ است، خلافاً للعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیک بعد یاء ست بیاء نوشته شود: برائے کرايت اجتماع متکین **علما:** تا میان علم و غیر علم فرق شود، و کس نکردند: زیرا که غیر علم مقدم ست، پس هر گاه در آن بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسد: برائے تمیز بر اصل چون: رمی، و اگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوند الف نوشته شود. **و اگر نه:** ای بدل زیا، نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسد چون: دعا و عطا. **بهر دو نگارند:** ای بالف و یاء: زیرا که الفش یا از واؤ ست بدل آن بتا، و در کلتا خواه از یاء بدل اماله آن. **جز بلبی:** نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، و لی و علی بنا بر آنکه الفش در لیه و علیه یاء شود و حی بر لی محمولست. (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند:** زیرا که الف مجهول الاصل ست، و همچنین اسما لازم البناء، مثل: ما و اما و إذا، و همچنین حرف بجا و می و آن بیاء نوشته شود برائے اماله.

دو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر ست و جنس اول بعد ادغام یکے نویند
چون: فَرَّ وَبْتُ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعمما وأما وإلا بخلاف
قیاس ست، والفاء الله ورحمن نُویند، چنانکہ ہمزہ اسم در بسم الله الرحمن الرحيم، و ہمزہ
ابن کہ نعت دور میان دو علم ست۔

یکے نویند: زیر اک آچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند۔ بت: بر وزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست و اول ہم
تاء ست، پس یکے نوشتند، و گاہے بد تاء نویند: زیر اک مدغم و مدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، و اگر دوم ضمیر مفعول ست، و جنس
اول یک حرف نویند چون: بندر کہہ زیر اک ضمیر مفعول چون قائل مثل جزو نیست۔

نہ وعدت واللحم: این جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگر چہ حرف دوم ضمیر ست و اول تاء بدل شدہ مدغم میگردد،
لیکن تاء و اول یک جنس نیست، و در اللحم اگر چہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست: چہ لام تعریف کلید دیگر ست،
پس ہر دو یک حرف مینویسند، و ہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ
میگردد۔ أما: بالفتح یا بالكسر وراں "ما" یا "أنا" مصدر یہ یا شرطیہ و "ما" زائدہ و إلا بفتح و کسر وراں لا۔

بخلاف قیاس: و قیاس در الذي و غیرہ دو لام ست، لیکن چون بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس وراں نیست از کثرت
استعمال حذف کردند، واللذين ستثنیہ بلام نوشتند: تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللذان واللذين را بران حمل کردند، و همچنین اللاء
بلام نویند: تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللاؤن واللائی واللائی واللوائی واللوائی واللواء بران محمول شد، و قیاس در "ما" و غیرہ نوشتن نون
بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب سے آید۔

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ۔ نویند: برائے کثرت استعمال و طلب تخفیف۔ در بسم الله: برائے کثرت استعمال؛ چہ در
اواکمل امور گفتہ و نوشتہ میشود، و در باسم الله فقط و باسم ربك حذف نگند: برائے قلت استعمال، و در (بسم الله مخرها) (۱)
(هود: ۴۱) حذف شد: زیر اک کشتی نشینان ہم آزاری خوانند، و این بر تواتر زیادہ است و کثرت ثابت، بخلاف (اقرأ باسم
ربك) (العلق: ۱) بآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست۔

کہ نعت: و اگر نعت نبود نحو: زید ابن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، و همچنین اگر موصوف بضرورت منون آید۔ (منہ)
و در میان: و اگر در میان دو علم نبود حذف نکردو نحو: زید ابن خالک، و تنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، و ہر گاہ این باب
مضاف شود ہر می گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد۔ (شرح الأصول)
و دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف۔

ال کہ بعد لام جریا تاکید بود در مانند لہن تمامش بیفتند، و در مثل دُھن ہمزہ اش فقط چوں: لَلْہن
 ای الف لام قرین
 وللدھن. و بیگنند ہمزہ وصل را بعد الف استفہام، مگر ہمزہ ال کہ اثباتش رواست نحو:
 کہ مقصود یا مکرر باشد
 الرجل، والف ہا در ہذا و ہذہ و ہذان و ہذین و ہؤلاء، نہ در ہاتا و ہا ذاک و ہا
 ذانک، والف ذلک و أولئک و ثلث و ثلثین و لکن و لکن، و اکثری ابراہیم و اسمعیل
 مختلف حرف عطف
 و اسحق را بے الف و داود را بیک واو، و بعضی سلیمان و عثمان و معاویہ را بے الف نویسند،
 و می افزاید الف بعد واو جمع کہ در فعل ست و ضمیر مفعول بدو نہ پیوستہ؛
 و بعضی نمی افزاید

لہن: شیر ای لفظیکہ اولش لام ست. تمامش بیفتند: برائے کراہت اجتماع سہ لام.
 دھن: روغن ای لفظیکہ اولش لام نہ بود، فقط: تا بر صورت نفی نگرود چوں: لا لدھن. و بیگنند: برائے کراہت مثلین
 و دلالت و وجوب حذف ثانی از لفظ، (رضی) الف استفہام: نحو: اہنک و اہلک و اصطفی و راصطفی.
 ہمزہ ال: ای ہمزہ مفتوح از ال باشد یا ہن اللہ. رواست: تا استفہام بکسر متمم نہ شو.
 ہؤلاء: الف ایما از خط انگند: زیرا کہ استعمال ہائے تنبیہ با اسم اشارہ بسیار است. (شرح الأصول)
 نہ در ہا تا: زیرا کہ ایما کثیر الاستعمال نیست، و در اخیر برائے آنکہ کاف مثل جز شدہ است، پس مکررہ دانستند کہ ہا را نیز
 متصل کنند: تا احتراز سہ کلمہ نشود؛ لہذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا فی "شرح الأصول" و "الشافیہ" و رضی گفتہ:
 کاف منفصل نوشتہ میشود اگر چہ کالجزہ باشد درین صورت از حذف الف احتراز سہ کلمہ در خط لازم نمی آید، و وجہ وجیبہ نوشتن
 این الف قلت استعمال اسم اشارہ ایست کہ اولش ہائے تنبیہ و آخرش کاف خطاب بود. الف ذلک: ای بیگنند برائے کثرت
 استعمال ای الف "ذا" و "میک" بالام و کاف، و "اولاء" ہر گاہ بکاف مرکب شود ہائے تنبیہ برہر دو نیامد.
 لکن: مشد و مشبہ بالفعل. بے الف نویسند: ای داود را بیک واو و ابراہیم تا معاویہ بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال،
 و در داود برائے کراہت دو واو ہم، و بسببیکہ الفاظ مذکورہ اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، و حکایت کردہ اند کہ قدما از قراءہ کوفہ
 ہر الف را کہ متوسط و ہما قبل متصل باشد از کتابت ہی انداختند چوں: کفرین و بصرین و سلطین. (شرح الأصول، ج، ظ)
 و در فعل ست: احتراز ست از واو جمع و را اسم نحو: مصلموا المدینۃ، و بعضی و را اسم ہم نویسند.
 ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضریوہ و ضربوک.] و ہمچنین نون جمع چوں: بضربون؛ چہ واو درین وقت متوسط میشود،
 و در ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت: زیرا کہ واو در آخر است و کلمہ تاکید منفصل.

تا بواو عطف مثبتہ گرود، چوں: قدروا لم یقصدوا، ودر مائتان از جهت مائتہ، ودران تا جدا شود از منہ، وواو بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر اولاء برائے موافقت اولئک، ودران از جهت مخالفت البیک، ودر اولو بواسطہ متابعت اولی، ودران از جهت مفارقت الی، وحرث و شبہ آنرا جزمی بالکلیہ "ما کہ حرف ست متصل نویسد،

برائے استعمال آن

تا بواو الخ: بخلاف واو واحد کہ بعد آن الف نویسد، رضی گفتہ: زیرا کہ واو ش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: بدعو، یا جدا مثل: بعزو، پس بواو عطف متبیس نشود واو جمع منفصل ست. گویم: این تفرق بجاست، لیکن در خط و تصویر نفی نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد نوشتند: تا از جمع ممتاز شود، وکس نکردند: برائے تقدم واحد. اگر گوئی: التباس واو جمع بواو عطف در صورت کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اخبروا التباس نیست؛ چہ واو عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضی جاہا التباس بود طرداً للیاب ہمہ جا نوشتند، کذا فی "الرضی".

لم یقصدوا: آوردن این مثال برائے تشبیہ بر اختلاف؛ چہ بعضی بعد واو جمع در مضارع الف نویسد.

در مائتان: [ای افزاید الف در مائتان تشبیہ.] جمع را چوں: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا کہ صیغہ مفرد بر جمع باقی نیست و تا کش افتادہ، بخلاف تشبیہ. (رضی، شرح الأصول)

و دران: ای در مائتہ می افزایند. **تا جدا شود:** و ہم برائے کثرت استعمال؛ و لہذا در قافیہ تفرق نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واو بعد عمرو:** مے افزاید نہ الف و با. تا بمضموب و مضاف بیانہ متکتم متبیس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، و اگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود نویسد؛ چہ در تصویر مر دو لفظ یکے باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواو جائز نبود، و در قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (حار بردی، شرح الأصول)

تا تمیز: وکس نکردند؛ زیرا کہ عمرو منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (حار بردی، شرح الأصول)

عمر: [بہنم مین و فتح میم] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **اولو:** واولو اسم اولی بتصرف است از الی حرف جر. بواسطہ متابعت: تمان و اوست در حالت نصب وجر. **و شبہ آنرا:** ای اسمائے شرط و استفہام. (رضی)

جزمی: تا بغیر یا کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نہ بما قبل، و اما اسمیہ منفصل ست بچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي خمس.

چوں: اِنما وَاَینما و کَلما، چنانچہ اُن ناصبہ و اِن شرطیہ با "لا"، و یوم و حین با "اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ اِل: "اُن" ناصبہ بالا متصل نویند؛ زیرا کہ ما بعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و همچنین "اِن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: اُحِبُّ اَنْ لَا تَفَارِقَنِ، و ﴿لَا تَفْعَلُوْهُ﴾ (الأعمال: ۷۳) و ایں امر از ست از "اُن" و "اِن" محقق از مشدود، و بیگام وصل نون را نویند؛ برائے تاکید اتصال خطی.

بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرقاة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع العلاصة والتدريس)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطيع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحیح للبخاری
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحیح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق

التبيان في علوم القرآن

المسند للإمام الأعظم

الهدية السعيدية

القطبي

تيسير مصطلح الحديث

شرح التهذيب

تعريب علم الصيغة

البلاغة الواضحة

ديوان المتني

النحو الواضح (ابتداءً، ثانوية)

تفسير البيضاوي

الحسامي

شرح العقائد

أصول الشاشي

نفحة العرب

مختصر القدوري

نور الإيضاح

ديوان الحماسة

المقامات الحريرية

آثار السنن

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam (French) (Coloured)

مکتبہ ایشیائی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المبتدی	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لمجمعات العام
بہشتی گوہر	تہذیب المبتدی	حصن حصین
فوائد کیہ	جوامع الکلم مع جبل اوجید مستوف	الحزب الاعظم (مینی کی تربیت پر مکتب)
علم الخو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (مینی کی تربیت پر مکتب)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نجومیر	صرف میر	معلم الحجاب
تعلیم العتقانہ	تیسیر الایوایب	فضائل حج
سیر الصالحات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمس کی ترمذی
کرمیا	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتب)
پند نامہ	میزان و منقشب	بہشتی زیور (تین حصے)
نسخ سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتب)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عمر پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
مقتب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکتب قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتب)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زواہد المسعید	تعلیم الدین
جزاء و الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحکامہ (چھپنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی تربیت پر مکتب)
معین الفلفہ	الحزب الاعظم (مینی کی تربیت پر مکتب)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ